
PÁRTOK

CSIZMADIA ERVIN

Pártok, verseny és alkalmazkodás

Egy változáselmélet alapvonalai

BEVEZETÉS

A pártok világáról, működéséről szóló diskurzusban gyakran találkozunk olyan megközelítésekkel, hogy a pártok olyanok, mint a szikla: fő vonásaikban állandóak, ideológiai értelemben szinte változatlanok. Vannak szociáldemokrata, liberális, konzervatív, radikális, szélsőjobb és szélsőbal pártok. Létezik egy nem kevésbé közismert másik megközelítés is, amely szerint a pártok változnak ugyan, de az a változás „ugrásszerű”, például olyan módon történik, hogy egy párt, amely egy ideig az egyik ideológia elkötelezettjének mutatta magát, „hirtelen” egy másik ideológiai pólusra lép át.

Ezek a megközelítések bizonyos tapasztalati tényekre támaszkodnak a pártverseny természetét illetően. Hiszen a pártverseny a felszínen valóban ideológiai pólusok között zajlik, s ezek az ideológiai pólusok látszólag könnyen azonosíthatóak. A valóság azonban ennél sokkal bonyolultabb. A pártok ugyanis – miközben érdekeltek abban, hogy a közönség elsősorban ideológiájuk alapján azonosítsa őket – korántsem csupán ideológiailag definiálhatóak. A pártok jóval komplexebb rendszerek, mintsem hogy állandóságukban vagy „ugrásszerű” változásaikban ragadjuk meg őket. A pártok folyamatosan változó képződmények, és ezek a változások különböző okokból és különböző dimenziókban mutathatók ki.

Az alábbiakban ezért a pártoknak, a pártversenynek és a pártrendszernek erre a *változó természetére* koncentrálok.

Mindjárt jelezni kell persze, hogy a pártirodalomban viszonylag elhanyagolt témáról van szó. A pártok permanens átalakulási mechanizmusainak vizsgálata sokkal több nehézséget támaszt, mint a kialakultnak, rögzültnek tekintett pártok elemzése. Nem véletlenül jóval terebélyesebb a pártok és pártrendszerek osztályozásának, tipologizálásának irodalma (lásd például Neumann, 1956, LaPalombara–Weiner, 1966, Kitschelt, 1994, Gunther–Diamond, 2003), mint a változásirodalom (lásd Wilson, 1980, 1994). Természetesen a pártok változásainak is vannak kutatói, de sokszor a változáskutatások kimerülnek az „ugrásszerű” változások rögzítésében vagy a makrofolyamatok széles változásfolyamatainak bemutatásában.

Holott a változások *mikro-összefüggései* legalább ennyire érdekesek. Ezért ez az írás egy olyan elméleti keretet ajánl az olvasónak, amely a változást nem úgy értelmezi, hogy a párt átke­rül az egyik „kész” állapotból (mondjuk a liberális ideológiai pozícióból) egy másik „kész” állapotba (például a konzervatív politikai pólusra), hanem úgy, hogy a változás, az alkalmazkodás, az adaptáció makro- és mikrováltozások bonyolult hálóza­tát jelenti, s akkor járunk el helyesen, ha a pártokat ebben a fo­lyamatban nem „kész” szereplőknek tekintjük.

A dolgozat természetesen szélesebb kitekintésű, ám az elemzés mégis elsősorban a hazai pártok vizsgálatára koncentrál. Erre különösen azért van szükség, mert a magyar irodalomban is viszonylag ritkák azok az elemzések, amelyek a pártokat *változó rendszerként* értelmezik (lásd például Tóth Csaba, 2001). Túlságosan sok a leegyszerűsítés, a pártok ideológiai pozíciójából való levezetés, sőt olykor tapasztalható bizonyos elfogultság is. A rendszerváltás óta eltelt másfél évtized pártpolitikai folya­matai azonban ma már elegendő támpontot nyújtanak szá­munkra, hogy valamiféle magyarázatot adjunk sokszor érthe­tetlennek, logikátlan­nak tűnő jelenségekre.

A tanulmány első részében a pártok változásáról szóló iroda­lom rezüméjét adom. A második fejezetben igyekszem felvázol­ni azt a fogalmi keretet, amelyet magam helyesnek és használ­hatónak gondolok. E fogalmi kifejtés két nagyobb egységből áll majd: először a pártok változására és az alkalmazkodására ható tényezők és okok csoportjáról, utána pedig azokról a dimenziók­ról lesz szó, amelyekben a változások a leginkább tetten érhe­tők. A harmadik részben azt veszem számba, hogy milyen mó­don és milyen területeken változtak a magyar pártok az elmúlt másfél évtizedben és ezek a változások miképpen tipologizálha­tóak. Itt kerítek sort arra is, hogy a pártok változásainak vizsgá­latát a kiterjesszem a pártrendszer vizsgálatára, illetve arra, hogy vajon a pártok változásai valójában hogyan hatnak a párt­rendszerre és a demokrácia természetére. Végül röviden össze­foglalom az értekezés tanulságait.

A PÁRTOK VÁLTOZÁSÁT ELEMZŐ IRODALOM ÁTTEKINTÉSE

Ebben az áttekintésben először is le kell szögeznünk, hogy a változásokat vizsgáló irodalomnak mely ágáról lesz szó. Ugyanis – noha valóban igaz, hogy a változásokat vizsgáló írások száma kevesebb, mint például párttipológiákat vizsgálóké – a pártok változása, a folyamatokhoz való alkalmazkodása több szempontból vizsgálható és az irodalom több szempontból is vizsgálja. Először is, a pártok változása vizsgálható *politikaelméleti* keretben. Ennek a megközelítésnek az a lényege, hogy a pártok ezer szálon kapcsolódnak a tágabb politikai, társadalmi, kulturális és gazdasági feltételekhez, vagy hogy egy másik metszetet említsünk: a *demokrácia* általános állapotához. Másodszor, a pártok átalakulását elemezhetjük *média- vagy marketingelméleti* keretben is. Ez a megközelítés a pártokat lényegében önálló cselekvőként értelmezi, olyan ágensekként, amelyek gyakorlatilag szuverén módon használják fel a rendelkezésükre álló és a politikai versenyt számukra kedvezően alakító speciális kommunikációs és marketingeszközök széles tárházát. Mind a két megközelítésnek van relevanciája; az alábbi áttekintésbe mégis az első megközelítésbe tartozó művek kerültek be.

A választás oka döntően abból a meggyőződéséből fakad, hogy a pártok változási „kapacitása” politikaelméleti megközelítésben hatékonyabban vizsgálható. A demokrácia, a demokratikus pártrendszer szerkezete, a változásra vagy éppen a pártrendszer állandóságára vonatkozó vélekedések és normák alapvetően meghatározzák azt a változási „erőteret”, amelyben a pártok működnek. Ugyanakkor nem gondolnám azt, hogy itt valamiféle passzív „követésről” lenne szó. A demokratikus rendszert ugyanis nyilvánvalóan a politikusok, a pártvezetők és a pártok szándékai, akaratai is formálják, azaz minimum *kölcsönhatás* van a demokratikus politikai rendszer általános állapota és a benne működő pártok szubjektív szándéka között (Berman, 1997: 102).

A fenti értelemben vett politikaelméleti irodalom az elmúlt évtizedekben igen nagy figyelmet szentelt a pártok *szervezeti változásaira*. Peter Mair (Mair, 1989: 113) meg is rótt a politikatudósokat, amiért a pártkutatás egyik klasszikusának számító Otto Kirchheimer (Kirchheimer, 1966) munkáját „szeletíven” olvasták, és abból csak az *ideológiai* elemekre fókuszáltak, elfelejtve az elmélet magját: a szervezeti fejlődést. Holott a bevezetőben említett ideológiai állandóság, változatlanság nagyon is összefügghet a szervezeti adaptációval, változóképességgel. Katz és Mair sokat idézett és lassan klasszikussá váló tanulmányában (Katz–Mair, 2001) felállítják azt a hipotézist, hogy a pártokat a *demokráciamodellek* összefüggésében vizsgálhatjuk, és különböző demokráciamodellekhez másfajta pártszervezeti modellek

társulhatnak. Természetesen más kutatók is foglalkoztak rajtuk kívül e szervezeti modellek leírásával [többek között a már említett Kirchheimer, Duverger (1954) és még sokan mások], de Katz és Mair a pártszervezetek modelljeit egészen a 90-es évekig hosszabbította meg. Klasszifikációjuk szerint négy nagyobb pártszervezeti típus létezik, úgy mint elitpárt, tömegpárt, catch-all párt és kartellpárt. A szerzők részletesen és meggyőzően bemutatják, hogy az egyes pártszervezeti típusok hogyan és miért követték egymást, illetve, hogy az egyes pártszervezeti típusok hogyan illeszkednek a demokrácia éppen létező modelljéhez. Ugyanakkor bírálják azokat az elképzeléseket, amelyek valamilyen pártfejlődési *végpontot* sugallnak. Ilyen ugyanis szerintük nincs. „A nyugati demokráciákban a pártfejlődés dialektikus folyamatot tükröz, melyben minden új párttípus további fejlődést ösztönző reakciót vált ki, ami azután elvezet egy újabb párttípushoz, a reagálások másik csoportjához és így tovább” (Katz–Mair, 2001: 132). Ilyen értelemben tehát nincsenek örök, sőt akár hosszú távra adott egyedüli minták sem. Sem a sokáig „etalonnak” tekintett tömegpárt, sem Katz és Mair „saját találmánya”, a kartellpárt nem tekinthető ilyennek. „A kartellpárt – írják – a demokrácia meghatározott felfogását tételezi, mi több, ugyancsak a korábbi párttípusokhoz hasonlóan további reakciókat vált ki, és elveti a további fejlődés magját” (uo.).

A szerzők mondanivalójának három kulcseleme van. Az egyik a már említett demokráciahipotézis: a demokratikus modellek változása és a pártszervezeti modellek változása összefügg egymással. A másik: a *természetes* változás elve. Nem azt állítják tehát, hogy a változások marketing- vagy kommunikációs szükségletekből következnek be, hanem azt, hogy a változások oka a reagálás az ellenfelek által támasztott helyzetre. A változás tehát nem mesterséges, nem erőszakolt, hanem – mint írják – „dialektikus folyamatot tükröz”: ha egy párt „előreszaladt”, ellenfeleinek természetes okokból reagálnia kell rá, ami persze viszontreakciókat vált ki, és így tovább. Végül – s ez sem kevésbé fontos – Katz és Mair megfogalmazza az „egyfajta demokraciamodell – többfajta pártszervezeti modell” tézist, ami röviden azt jelenti, hogy amikor a tömegpárt volt a *domináns* pártszervezeti modell, mellette más pártszervezeti típusok is léteztek, s ez így van a catch-all pártokkal vagy a kartellpártokkal is. Ez utóbbi kapcsán gondoljunk csak Richard S. Katznak ama megjegyzésére, hogy nem kell csodálkozni az ún. *antipártok* megjelenésén (Katz, 2001: 282). Az általa – és még sokak által – antipártnak nevezett képződmények ugyanúgy természetes reakciók a kartellpártra, mint ahogy az volt elődeire is. A kartellpártok ugyanis – legalábbis az ideáltípusuk nyugat-európai értelemben – a pártverseny *korlátozásának* eszközei (Katz–Mair, 2001: 148), olyan pártok, amelyek a túlságosan megosztó témákat távol tartják a politikai agendától (Katz, 2001:289).

Katz és Mair tézisei innovatívak és gondolkodásra késztetnek. Valamennyi releváns észrevétel hasznosítható a hazai demokrácia és a pártszervezeti modellek vizsgálatában, de természetesen nem „egy az egyben”. A szerzők hosszú trendekre dolgozták ki elméletüket, a magyar demokrácia ezzel szemben egyelőre tizenöt éves múltra tekinthet vissza, azaz vagy egy rövid szakaszt vizsgálunk kompakt eszközként, vagy a tizenöt éven belül próbálunk szakaszokat megkülönböztetni, amely szakaszok akár hasonlíthatnak is a nyugati mintákra.

Míg Katz és Mair, illetve Katz általános változás- és alkalmazáselméletet dolgozott ki, és azt igyekezett érvényesíteni az egész modern pártfejlődés időszakára, Frank L. Wilson (Wilson, 1980, 1991) elmélete az 1970–80-as évek szociáldemokrata pártjaira vonatkozik. Wilson modellje kevésbé foglalkozik a demokrácia általános kérdéseivel, a pártokat s különösen a szociáldemokrata pártokat a külső környezettel való viszonyában igyekszik értelmezni. A szerző nagyon különböző országok szociáldemokrata pártjait vizsgálja. A francia, a német, a brit és a spanyol szociáldemokraták kerültek vizsgálata fókuszába. Ami közös nevezőre hozza őket, hogy valamennyien *erős szervezeti* kötöttségekkel rendelkeznek, ami főképpen történelmi hagyományaiknak köszönhető és – nem mindenütt – összefügg a szakszervezeti mozgalommal való erős összefonódással. Wilson azt vizsgálja, hogy vajon egy olyan időszakban, amikor a szociáldemokrata szavazókat meg kell tanítani az új, akkor posztmateriálisnak nevezett értékek befogadására (Wilson, 1994: 267), akkor milyen változási lehetőségek állnak a szociáldemokrata pártok előtt. Először is a szerző – nagyon helyesen – rámutat arra, hogy az új társadalmi, gazdasági és kulturális kihívásokhoz való alkalmazkodás nem passzív elszenvetés. Az 1970-es évek jó példát jelentenek arra, hogy ugyan a szociáldemokrata pártok (éppen mert a hagyományos osztályszerkezetű társadalom ekkor bomlott fel) válságba kerültek, de ebből a válságból – Franciaországban és Spanyolországban – viszonylagos gyorsasággal sikerült kilábalniuk. A kilábalás pedig annak volt köszönhető, hogy sem Franciaországban, sem Spanyolországban nem voltak meg egy átütő neokonzervatív forradalom feltételei. Angliában Margaret Thatcher, Németországban Helmut Kohl kormányra kerülésétől (sőt részben már azokat megelőzően is) a konzervatív (kereszténydemokrata) párt monopolizálta a közéleti agendát (Wilson, 1994: 274). Franciaországban és Spanyolországban a szocialistáknak – a posztmateriális kihívás hatására is – igen nagy utat kellett bejárniuk, s ebben a változási folyamatban a *pártvezetőknek* kitüntetett szerep jutott. Mitterrand 1972 óta állt a Francia Szocialista Párt élén, de csak hosszú belső harc után vált képessé arra, hogy a pártot pragmatikus irányba mozdítsa el, azaz hogy a párt alkalmazkodjon a jobboldal által teremtett kihíváshoz (ehhez persze segítséget

adott számára az, hogy 1981-től a Francia Köztársaság elnöke is lett). Felipe Gonzalez más utat járt be. A Spanyol Szocialista Munkáspárt elnöki székébe 1974-ben (tehát még a Franco-rendszer idején került), s a Franco-rendszer bukása után – részben a kis baloldali pártok beolvasztása után – a párt készen állt a kormányzásra is. A 80-as évek végére pedig kiteljesedett a párt átalakulása: marxista osztálpártból neoliberális párttá vált (uo.: 278).

Wilson alaposan dokumentálva részletesen bemutatja, hogy a pártvezetők szerepe akkor növekszik meg egy párt változásában, ha a párt mint szervezet még nincs készen erre az átalakulásra. A környezeti (értsd politikai és társadalmi) kihívás azonban olyan erős, hogy a párt vagy saját tagsága nagy része ellenében is megváltozik, vagy a politikai versenyben tartósan hátrányos pozícióba kerül. A német és az angol baloldal a 70–80-as évek fordulóján még nem állt készen ilyenfajta adaptációra s ennek döntően a szervezeti beágyazottság erőssége volt az oka. Azok a baloldali pártok voltak változásképesek (francia, spanyol), amelyek rugalmasabb belső szervezeti struktúrával bírtak. A laza intézményesültség (Kitscheltet idézi Berman, 1997: 111, lásd még Kitschelt, 1994) fontos innovációs forrás egyfelől, míg az erős intézményi kötöttségek blokkolhatják az egyébként elvileg igényelt változás megindulását.

Wilson végső soron – a spanyol példára fókuszálva – megállapítja, hogy „a párton belüli vezetésnek különösen fontos szerepe van a változó külső körülményhez való sikeres alkalmazkodásban és az új demokráciák stabilizálásában” (Wilson, 1994: 280). Megállapítása annyi korrekcióra szorul, hogy a 90-es években lényegében valamennyi európai demokráciában (tehát a régi, fejlett demokráciákban is) megnövekszik a politikai vezetők, leaderek szerepe (Elgie, 1995, Seisselberg, 1996, Körösenyi, 2001, Csizmadia, 2001/a), de a korábbiakhoz képest problematikusabbnak látszik a vezetők demokráciastabilizáló szerepének megítélése.

Amiről Wilson beszámolója még nem szólhat, azt – többet között – Richard Gunther és Larry Diamond (Gunther–Diamond, 2003) elemzésében találhatjuk meg. Wilson „hagyományos” ideologikus megközelítésben keresett választ arra a kérdésre, hogy a külső társadalmi környezet megváltozása hogyan hat a „hagyományos” pártrendszer oszlopos elemére, a szociáldemokrata pártokra. Gunther és Diamond azonban éppen azt mondják, hogy a forgalomban lévő tipológiák túlságosan kötődnek a hagyományos, a 19. század második felében kialakult pártformációkhoz (uo. 167). Márpedig – fogalmazzák meg kritikájukat – az elmúlt évtizedekben számos új párttípus jelent meg, amelyek ráadásul nem is feltétlenül magyarázhatóak az Európa-centrikus párttipológiák keretei között. Mindenesetre a szerzők nagyon határozottan egy új kritériumrendszer beveze-

tését javasolják az elmúlt évtizedekben létrejövő (részben) új-fajta pártok osztályozására. Az új kritériumrendszer három sarokpontból áll: 1. A pártszervezet jellege (tömegtagságú avagy elitpártról van-e szó); 2. a párt programatikus-ideologikus orientációja (beleértve a politikai filozófiai, hitbéli elképzeléseket, a nemzeti elkötelezettséghez való viszonyt); 3. a párt által képviselt viselkedési stratégia és normák (mennyire toleránsan nyilvánul meg a párt, milyen viszonyban van a pluralisztikus értékekkel, mennyire tekinthető protohegemonisztikusnak a viselkedési stílusa) (uo. 171).

A rendkívül érdekes és invenciózus tanulmányban a szerzők további megszorításokat is tesznek, miközben egy biológiából átvett analógiával a pártok öt családját (genus) és az öt családnak tizenöt „leszármazottját” (species) hozzák létre analitikusan. A tanulmányban az iménti három kritérium vizsgálatán keresztül mutatják be az öt pártcsalád legfontosabb vonásait. Úgy vélik, a mai világban egymás mellett léteznek elitbázisú, tömegtagságú, etnikai alapú, választási és mozgalmi pártok (uo. 172). Anélkül, hogy mélyebben belemehetnénk a részletekbe és valamennyi genusba tartozó „családtagokat” elemezhetnénk, csupán azt jegyezném meg, hogy tipológiájukban egyaránt a *tömegpártok* kategóriájába tartoznak a szocialista, a nacionalista és a vallásos pártok; a *választási* pártok sorába a catch-all pártok, a programpártok vagy a személyiségközpontú pártok; míg a *mozgalmi* pártok közé a baloldali-libertárius, a posztindusztriális és a radikális jobboldali pártok tartoznak (uo.: 173).

Gunther és Diamond írásának nagy erénye, hogy részletesen és jól dokumentáltan számol be az általuk megkülönböztetett pártok működéséről. Az írás kísérletet tesz arra, hogy kilépjen a megszokott párttipológiákból és „újrakeverje” a kártyákat. Fontos (és a későbbiekben ebben a tanulmányban is visszatérő állítás), hogy a pártokat ne csupán a pártszervezet és az ideológia felől közelítsük meg, hanem a viselkedési stílus felől is. Ez utóbbi megállapítás igen közel van Michael Oakeshottnak ama lényegi posztulátumához, miszerint a politikai *tevékenység* megelőzi a politikai *ideológiát* (Oakeshott, 2001: 159). Gunther és Diamond persze ennek kimondásáig nem jut el, azonban azt világosan jelzik, hogy egyrészt az ideológia fogalma alatt is jóval többet értenek, mint amit érteni szokás, másrészt a pártok ideológiai megnyilvánulásaival még messze nem merül ki a pártok innovációja. Azaz a pártok három területen (szervezetileg, ideológiailag és viselkedésükben) folyamatosan változnak és ki vannak téve a vetélytársak kihívásának.

Másrészt a szerzők azt is mondják (s erre is visszatérünk majd), hogy a *mozgalmi* pártok képében valójában egy érdekes pártalcsalád jelenik meg. Láttuk, hogy Katz és Mair, valamint Katz külön is megállapította, hogy a pártok fejlődésében soha

nincs végső pont: az általuk kartellnek elnevezett pártok megteremtik saját „kihívóikat”. Ám amíg Katz és Mair ezeket az új pártokat még nem igazán tudták differenciálni, addig Gunther és Diamond baloldali-libertárius, posztindusztriális és radikális jobboldali pártokról beszél. Ez azért fontos, mert gyakori hiba, hogy a mozgalmi pártokat a radikális vagy egyszerűen csak bizonyos jobboldali pártokkal azonosítják. Nagyon lényeges megjegyezni, hogy a posztindusztrializmus kihívására adott válaszként értelmezte a szakirodalom egy része Silvio Berlusconi: Forza Italiajának felemelkedését is (Seisselberg, 1996: 722, 738).

Egyetlen kritikai észrevételünk talán az lehet ezzel az impozáns kísérlettel szemben, hogy – sok más megközelítéshez hasonlóan – túlságosan a *végeredményre* koncentrál és kevésbé elemzi a változások mikrokörnyezetét. Holott bennünket nem csak az érdekel, hogy milyen egy új analitikus tipológia, hanem az is, hogy a pártok milyen erőforrások mozgósításával és milyen mechanizmusok révén változnak, amikor változnak. Ilyen jellegű elméleti támpontokat azonban nemigen kapunk ebből a tanulmányból. Ez a megjegyzés azonban semmit sem von le a tanulmány értékéből: a dolgozat inkább arra mutat rá, hogy az *elemzőknek* változtatniuk kell az értékelési szempontokon, s nem feltétlen ugyanazon mércét kell alkalmazniuk a pártokkal szemben, mint korábban.

A pártok tehát folyamatosan változnak, reflektálnak ellenfeleikre, a környezetre és saját maguk korábbi működésére és ez a pártfejlődés természetes tendenciája. Mint láttuk, vannak kutatók, akik a demokrácia stabilizálódásának példjaként beszélnek arról, amikor egy párt olyan vezetőt képes állítani, aki egy személyben – nem ritkán a párt ellenében – módosítani képes az adott párt profilját, ideológiáját, intézményes szerkezetét.

A pártok változása azonban kockázatot is rejt magában, s éppen erről szól Tóka Gábor tanulmánya. Tóka (Tóka, 1998) idézi Mair gondolatmenetét (Mair, 1996), amely szerint a pártrendszer intézményesülésének és stabilizálódásának fontos dimenziója a változékonyság. A demokratikus konszolidáció és a választási változékonyság között negatív összefüggés áll fenn. Nagyon érdekes adatai szerint 1885 és 1985 között Nyugat-Európában „az átlagos aggregált változékonyság 8,6% volt (Tóka által idézve Bartolini–Mair, 1990: 69). Ezzel szemben az 1970-es években létrejött új dél-európai demokráciákban ez a szám 13–19% között van (Mair, 1996, idézi Tóka, 1998: 5). Ezeket a változékonysági adatok a *választóknak* ama változásait jelzik, hogy két választás között vajon mennyire maradnak hűségesek pártjukhoz, avagy milyen mértékben hagyják el addigi kedvelt pártjukat. A százéves európai adatok azt mutatják, hogy a szavazók hűsége erős, a változtatási hajlandóság gyenge volt, ez a jelenség azonban az újonnan jövő demokráciákban kevésbé ér-

vényesül. Nem véletlenül állapítja meg Tóka: „A kortárs kelet-európai demokráciák minőségét alighanem javítaná a választási változékonyság csökkenése” (uo.: 7). Hasonló helyzetképet vázol Enyedi Zsolt is, aki megállapítja: miközben a magyar pártok pozitív szerepet töltenek be a politikai rendszer konszolidációjában, még korántsem urai a szavazók viselkedésének (Enyedi, 1998: 30).

Viszont, ha valóban létezik az az összefüggés, hogy a rendszer konszolidációja nagyban függ a választói változékonyságtól (illetve annak csökkenésétől), akkor ez új megvilágításba állítja számunkra a hazai pártok versenyét, illetve a magyar pártok változási, alkalmazkodási folyamatait. Az a folyamat ugyanis, amely az elmúlt tizenöt évben zajlott, s amelyet Tóth Csaba (Tóth, 2001) a magyar pártrendszer koncentrációjának nevez, egyúttal a választói változékonyság csökkentésére tett határozott kísérletnek is tekinthető. Hiszen ennek a folyamatnak lényegi eleme, hogy a pártok akkor és úgy változzanak, hogy képesek legyenek magukhoz kötni a szavazókat, ha nem is a klaszszikus Lipset–Rokkan-féle törésvonal-elmélet segítségével, hanem például értékalapú szavazással. Tóka egyenesen azt a következtetést vonja le a sokak által (Ágh, 1997, Bihari, 1997, Kéri, 1997) túlzottan konfliktusosnak minősített és ezért a demokrácia működését veszélyeztető pártversenyből, hogy „az értékalapú szavazás a csoportos és törésvonal-szavazásnál jobban stabilizálja a szavazók pártvonzalmait. Mindez különösen aláhúzza a pártok közötti ideológiai elkülönülés, netán éles szembenállás *pozitív* hozzájárulását a demokratikus intézményrendszer működéséhez” (Tóka, 1998: 20).

Tóka megközelítése újabb támpontokkal szolgál későbbi elemzéseinkhez, hiszen közelebb visz bennünket a magyar pártok működési logikájának értelmezéséhez. Dolgozata segítségével azt a konklúziót fogalmazzuk meg, hogy a pártok változékonysága a választók változékonysága csökkentésére tett kísérlet. Ugyanakkor természetesen a pártok sohasem csak egy feladatra koncentrálnak. Bármennyire is fontos aspektus, hogy a pártok egy szilárdabb pártkötődésű közönséget alakítsanak ki, mégsem csupán ebben van feladatuk. A következő részben először azokat a területeket nézzük meg, amelyek befolyással vannak a pártok változásaira, majd pedig a változások, átalakulások szintjeivel és dimenzióival foglalkozunk.

A PÁRTOK VÁLTOZÁSÁNAK LOGIKÁJA: DETERMINÁNSOK, AKARATI TÉNYEZŐK ÉS SZINTEK

A fenti irodalmi áttekintésből is kitűnhetett, hogy a pártok változása nem magyarázható meg véletlen elemekkel, sem pedig bizonyos leegyszerűsítő sémákkal. Nem mondhatjuk sem azt,

hogy a pártok pusztán a külső környezet kihívásaira „válaszolnak” (s e válaszok struktúrája, jellege a „próba szerencse” választáson alapul); de azzal a válasszal sem elégedhetünk meg, hogy a pártok mindig csak „önös” érdekeiket hajszolják és ezen érdekekek mentén akár veszélybe is sodorhatják a demokratikus pártversenyt.

Amikor igyekszünk közelebb kerülni a pártok változási „logikájának” megértéséhez, szerencsére van egy fix támpontunk. Ez pedig az, hogy empirikusan is igazolható módon a magyar demokrácia alapvető változásokon ment keresztül az elmúlt másfél évtizedben. Természetesen nem pusztán a magyar demokrácia működése, jellege, intézményes struktúrája változott meg másfél évtized alatt, hanem általában a demokráciák természete és a pártok működése is. Azaz a *változás* tapasztalati-lag érzékelhető, empirikusan igazolható, még akkor is, ha netán a releváns pártok száma, ideológiai karaktere, sőt a közöttük lévő konfliktusok jellege nem is változott meg alapjában. De ha igaz lenne, hogy – ellentétben a görög mondással – „semmi sem változik”, akkor nagyon nehezen tudnánk megmagyarázni a pártok igényét a folyamatos változásra és megújulásra. Abból a feltételezésből kell tehát kiindulnunk, hogy szakadatlan a törekvés a változásra. Ahhoz azonban, hogy az elmúlt másfél évtized magyar pártjainak változásairól valami érvényeset mondhasunk, szükségünk lesz egy lényeges determináns bekapcsolására. Ez pedig a *váltógazdálkodási ciklus*. A változások logikáját a továbbiakban a váltógazdálkodási ciklusok természetével hozzuk összefüggésbe.

Hosszú váltógazdálkodási ciklusok és adaptivitás

Ilyen értelemben külön kell választanunk egymástól a demokráciák és a demokratizálódások különböző hullámait. Huntington híres elméletéhez ragaszkodva (Huntington, 1991) a demokráciák különböző hullámokban terjedtek szét Európában, s ezen hullámok sorában a negyedik az a demokratizálódás, amely 1989–90-ben a kelet-közép-európai térségben történt. A korábbi demokratizálódások és demokráciaépülések közös tapasztalata a váltógazdálkodás *hosszabb trendjeinek* kiépülése. Amikor fentebb utaltunk Bartolini és Mair vizsgálatára (Bartolini–Mair, 1996), csupán a választási stabilitás szempontjait említettük. A szerzők azt mondják, hogy 1885 és 1985 között a vizsgált nyugat-európai országok adatai nagyfokú választási stabilitásról (azaz a választók „megbízhatóságáról” tesznek tanúbizonyságot. Nem említettük azonban a választási stabilitás ugyancsak lényegi komponensét: a váltógazdálkodás hosszú trendjeinek szerepét. Hosszú váltógazdálkodási trendeken azt értem, amikor egy demokratikus rendszerben az adott egypárti kormány vagy koalí-

ció minimálisan kettő (olykor három-négy, esetleg még több) cikluson keresztül kormányzati pozícióban marad. Nem azért, mert az ellenzék ezt szeretné, hanem azért, mert az ellenzék ezt nem tudja megakadályozni. Ha jobban megvizsgáljuk az európai demokráciákat (a huntingtoni értelemben vett második és harmadik demokráciakiépülési szakaszt 1945 után, illetve az 1970-es évek közepén), akkor megállapíthatjuk, hogy a váltógazdálkodás hosszú trendjei számos országban nem készítették gyors, dinamikus adaptációra a pártokat, a pártok változása és alkalmazkodóképessége ezekhez a hosszabb ciklusokhoz alkalmazkodott. S ezek a hosszabb ciklusok inkább a kormányon lévőknek kedveztek. De miért nem tudott élni a nyugat-európai ellenzéki pártok egy nem csekély része a hatalmon lévők leváltásának elvileg rendelkezésre álló lehetőségével? Erre a kérdésre az 1945 után kialakuló európai demokráciák természetének rövid felvillantásával válaszolhatunk. Az 1945 utáni demokráciák váltógazdálkodásának – s ezáltal az ellenzéki pártok hatalomra kerülésének – ugyanis volt két korlátja. Az egyiket a *politikai status quo*, a másikat a társadalom *hagyományos szerkezete* jelentette. A politikai status quo az 1945-ben megszilárdult bipoláris világrend fenntartását jelentette. Tudjuk, hogy a váltógazdálkodási trendekben – például az NSZK-ban vagy Nagy-Britanniában – akkor történt változás (a 70–80-as évek fordulóján), amikor meg kellett erősíteni ennek a status quonak az alapjait (ekkor kerültek hatalomra a konzervatív, illetve kereszténydemokrata pártok és kormányok). A 70-es évek végéig nem voltak világos empirikus bizonyítékok arra, hogy a társadalom szociológiai karaktere, osztályszerkezete alapjaiban megváltozott volna, akármennyire is léteztek már a catch-all pártok. Ronald Inglehart híres vizsgálatai a posztmateriális értékek megjelenéséről (Inglehart, 1977, 1981) azonban világosan jelezték, hogy valamilyen átfogó és mélyreható társadalmi változás kezdődött el a nyugati társadalmakban. E két körülményt (a politikai status quo és a hagyományos társadalmi szerkezetet) mint a pártok változásának korlátját kell megemlítenünk. Ugyanakkor a pártok 1945 után először az 1970-es években kerülnek mégis abba a helyzetbe, hogy egy átfogó *strukturális változással* (Betz, 1998: 6–8, Immerfall, 1998: 252–254) kerülnek szembe. Ebben az átfogó változási folyamatban (ahogy erre már az első részben is utaltam) nagyon erősek a környezet külső hatásai és kihívásai. Vannak országok, ahol a szociáldemokrata pártoknak kell alapvető modernizációs fázison átesniük (ezekről az országokról és pártokról szólnak többek között Wilson vagy Kitschelt tanulmányai), más országokban a konzervatív vagy a kereszténydemokrata pártoknak kell alkalmazkodniuk az egész politikai, társadalmi és kulturális miliő megváltozásához (lásd például a német kereszténydemokraták adaptációjáról Hunneus, 1996; a brit konzervatívokéről Smith, 1991, Stone, 1991).

A változás, az alkalmazkodóképesség és az adaptáció fogalma tehát egyfelől a hosszú váltógazdálkodási trendekhez illeszkedik, másfelől erősen függ a környezeti kihívásoktól. De a környezeti kihívások – vélték a korai változáskutatók – nem jelentenek egyoldalú „függőséget” a külső körülményektől. A kutatók az 1970-es évek adaptációs stratégiáit elemezve jelezték, hogy a pártok nem csak *passzívan* alkalmazkodnak a környezetükhöz, de formálják is azt. Hunneus egyenesen arról beszél, hogy a „strukturális változókkal” szemben sokkal nagyobb szerepet játszanak a személyiségek, a pártvezetők (Hunneus, 1996: 433). A szerző itt Helmut Kohlra gondol, aki kancellári pozícióba kerülése előtt körülbelül egy évtizeddel kezdte el a felkészülést (uo.: 437).

Nem kerülhetjük azonban meg azt a kérdést sem, hogy az 1970-es évek pártváltozásainak nem csupán „korlátai”, de ösztönzői vannak. A korlátokat már láttuk. A hosszú ciklusok valójában kifejezték a nyugat-európai politikai rendszerek többségének azon igényét, hogy a politikai stabilitást világos pártkeretek között állítsák elő (azaz bizonyos pártok rendszerellenzéki-nek minősültek, ezért nem kormányozhattak). Azt is láttuk, hogy a nyugati társadalmak egészen a 70-es évek közepéig viszonylag nyugodt, hagyományos osztálykategóriák között éltek. Ezek a korlátok azonban részben ösztönzőkké alakultak az 1970-es évek közepétől. A hosszú távú ciklusok (1945–1975) idején létrejött „jóléti konszenzus” (lásd például Stone, 1991) ugyanis túlságosan behatárolta a pártok megújulási lehetőségeit. A 70-es évek közepétől kezdődik az a folyamat, amikor a pártversenyben kifejezetten új tendenciák jelennek meg. Egyrészt a hagyományos pártok vagy azok egy része igyekszik kilépni a „jóléti konszenzus” által fémjelzett szervezeti, ideológiai, programatikus és nyelvi keretek közül. Ez az erőteljes szakítási szándék biztosítja a brit konzervatívoknak a mérsékelt konzervativizmuson túlmutató *radikális* jelleget (Midgley, 1996). Ez a „hagyományos” baloldali szociáldemokráciától eltávolodó „középutasság” adja meg a Gonzales- és a Mitterrand-féle szociáldemokrata pártok új karakterét. Másrészt ekkor jönnek létre – feleletül a külső környezet totális megváltozására – Európa első igazán modern radikális-szélsőséges pártjai (Betz–Immerfall eds. 1998, Ignazi, 1996).

Lényeges megemlíteni, hogy az 1970-es évek közepétől meginduló változásokban szorosan összetartozik három elem: a környezet megváltozása, a pártoknak a külső környezethez való adaptációja és a pártok egymás közötti megváltozott természetű versenye. Ebben a versenyben jelenik ugyanis meg először az a jelenség (amely ma már jól ismert), hogy egyazon ideológiai pólushoz tartozó szereplők politikai álláspontja nem feltétlenül *konzisztens*. A gazdasági és politikai bal- vagy jobboldal fogalma ekkor keveredik össze s jönnek létre politikailag bal-,

gazdaságilag jobboldali, vagy (éppen ennek fordítottjaként) gazdaságilag bal-, politikailag jobboldali pártok. Mindazonáltal összességében megállapíthatjuk: az 1970-es években meginduló változásoknak egy korlátja egészen 1990-ig (sőt az után is) megmaradt: ez pedig továbbra is a választási ciklus. Nyugat-Európában 1990 előtt és 1990 után is igen ritka kivételnek számítnak azok az országok, ahol négyévenként történik váltógazdálkodás, s ahol ezáltal a pártok változásának viharos sebességgel kell lezajlania.

A korlátozott mintakövetés és a rövid távú váltógazdálkodási ciklusok kihívásai Magyarországon

Az újonnan létrejövő kelet-közép-európai demokráciák természetesen nem ugyanolyanok, mint akár a demokrácia első hullámában (Anglia, Franciaország), akár a másodikban (Németország, Olaszország), akár pedig a harmadikban (Spanyolország, Portugália, Görögország) létrejövő demokráciák. Ahhoz, hogy a magyar demokrácia elmúlt tizenöt évét értelmezhető keretben vizsgáljuk, két előzetes megállapítást kell tennünk. Az első: a magyar demokrácia fejlődésében nagy jelentősége van a „klasszikus” demokratizálódástól való eltérésnek. A nyugati demokráciák intézményes mintáit a rendszerváltás folyamatában adaptálták, de ez az adaptáció nem magyarázza meg a rendszerváltást követő, a külső szemlélők számára sokszor érthetetlennek, logikátlannak tűnő – s a rendszerváltás „konszenzusát” érintő – változásokat. A tizenöt év tapasztalata arra ösztönöz, hogy jelezzük: a magyar politikában ebben az időszakban a demokrácia különféle szakaszai követték egymást. Az olvasót emlékeztetném arra, amit az irodalom feldolgozása kapcsán már mondtam: a pártszervezetek és a pártrendszerek szoros összefüggésben állnak a demokrácia adott típusával. Mi van azonban abban az esetben, ha egy nem „teljes körű” mintakövetés játszódik le, azaz az újonnan létrejövő demokráciákban nem ismétlődhet meg a demokratikus pártszervezetek történelmi fejlődése, valamint a pártszervezeti mintákat is magában foglaló demokratikus kormányzások gyakorlata? Ebben az esetben vagy az történik, hogy a változásoknak *rövidebb* idő alatt kell lezajlaniuk, vagy az is lehetséges, hogy – új feltételek között – egészen más mintázatoknak kell létrejönniük. Az új mintázatra bőséges leírással szolgál az irodalom. A defektes, korlátozott teljesítőképességű demokráciák (Merkel–Croissant, 2000), a delegáló demokráciák (O'Donnell, 1994) vagy az illiberális demokráciák (Zhakaria, 1994) irodalma óriási. Ezek szinte egybehangzóan az új kelet-közép-európai demokratizálódás defektusaira, hibáira, sőt „torzulásaira” helyezik a hangsúlyt – természetesen a klasszikus nyugati típusú liberális demokráciákhoz

képest. Létezik viszont olyan megközelítés is, amely szerint az új rendszerekben „sűrítetten” ismétlődik a történelem: „A parlamentáris kormányzás három típusa – a kabinet- és a miniszterelnöki kormány, valamint az elnöki típusú kormányzás – a brit politikai rendszer három korszakához kapcsolódik. Magyarország azonban – az 1989–1990-es demokratizálást követően – radikálisan lerövidítette a britek egy-másfél évszázados „fejlődési útját” (Körösenyi, 2001:33). Körösenyi magyarázata ugyan kizárólag az Angliával való összevetésre koncentrál, s nem igazolja, hogy miért éppen erre, de ettől függetlenül jó áttekintést ad számunkra a további elemzésekhez, hiszen a nyugati fejlődési pályáiv *lerövidítése* egészen újszerű adaptációs stratégiákra ösztönözheti a pártokat. Ha tehát elfogadjuk, hogy egy ilyen szándék létezik (márpedig az új demokráciáknak nincs módjuk végigkövetniük a nyugatiak útját), akkor ez magyarázó elvként, sőt elméleti kiindulópontként is meg kell állja a helyét.

A másik előzetes megjegyzés, hogy a kelet-közép-európai (és ezen belül a magyar) fejlődés nagymértékben eltér a klasszikus nyugat-európaiktól a váltógazdálkodási trendek „alkalmazásában” is. Magyarországon a hosszú nyugati trendekkel szemben *rövid váltógazdálkodási ciklusok* alakultak ki, amelyek azonban nem pusztán a nyugati mintáktól, de a hazai hagyományoktól is eltérnek. A magyar politikatörténeti kutatások alaposan feltárták, hogy Magyarországon 1867 és 1945 között úgynevezett predomináns rendszerek működtek, amelyekben az ellenzéki pártok nem tudták átvenni a kormányzati hatalmat. 1990 után azonban ez a történeti trend megtört, négyévenként újabb és újabb kormányok jöttek, és ez a trend érvényes Közép-Európa más új demokráciáira is. Mindezen előzetes megjegyzések után a továbbiakban fel kell oldanunk azt az ellentmondást, amely a demokrácia látható változásai és a pártoknak a változásokban játszott szerepére vonatkozó magyarázatok esetlegessége között feszül. Könnyen belátható, hogy ebben az esetben mit érthetünk „esetleges magyarázatok” alatt. Ha elfogadható az a posztulátum, miszerint a magyar demokráciában *nem* ismételhetők meg és időben nem húzhatók el a demokratikus folyamat kialakulásának lépései, akkor azt kell megvizsgálnunk, hogy e között a felismerés és a pártok e felismerésből fakadó változásai között van-e, s ha igen, milyen összefüggés. A magyar pártok konkrét adaptációjáról és alkalmazkodásáról a következő fejezet szól majd, most az alkalmazkodást befolyásoló *kihívásokról*, valamint az alkalmazkodás szintjeiről lesz szó, összefüggően tehát a pártváltozási folyamat logikájáról. Először hat dimenzióban szeretném röviden bemutatni, hogy a pártok változásai milyen „külső” tényezőkhez köthetőek.

ALKALMAZKODÁS A DEMOKRATIZÁLÁSHOZ ÉS A DEMOKRÁCIÁHOZ

Ez korántsem egyszerű feladat egy olyan országban, ahol a pártok csak a demokratizálás előtti legutolsó szakaszban jöhettek létre. Az átmenet éveiben a pártok alkalmazkodásának uralkodó eleme a bizonytalanság és a tapasztalatlanság, nem véletlen, hogy az első programok elemzése arra a belátásra jutott, hogy például „teljesen hiányzik a *jobbboldaliság* mint politikai kategória... az elmúlt negyven év örökségeként a liberális konzervatív tradíciók szinte teljes hiánya miatt tovább élt az előítélet, hogy aki jobboldali, az reakciós, az fasiszta” (Kovács Éva–Tóth István János, 1992: 101). Ezért aztán a jobboldali pártok inkább „történelmi pártnak” vagy a „vallásos emberek pártjának” nevezték magukat (uo.).

A kifejllett demokráciákban honos (bal-jobb) jelzők hiánya a pártok helyzethez való alkalmazkodásának sajátos kifejeződése, ami rámutat a rendszerváltás ama sajátosságára, miszerint az átmenet *ideológiai* tartalma korántsem volt olyan erős, mint az az utólagos visszavetítésekben kitűnik. Természetesen a későbbiek során ez nagymértékben változik, mégpedig a pártok *autonóm cselekvővé* válásával. 1990 körül a pártok számára még nem evidens, hogy milyen ideológiai állásfoglalásoknak milyen következményei lehetnek, később ez természetesen módosul és törésvonal jön létre a különféle ideológiák és demokráciafelfogások között (Csizmadia, 1999).

ILLESZKEDÉS A NEMZETKÖZI KÖRNYEZETHEZ

A magyar pártosodás és demokratizálódás nem pusztán abban különbözik a nyugat-európaítól, hogy egy összesűrítettebb idődimenzióban zajlik, valamint hogy rövid váltógazdálkodási ciklusok adják ehhez a keretet, hanem abban is, hogy a pártok változásait egy nemzetközi erőter is szabályozza. A nemzetközi erőter persze több rétegből tevődik össze; egyik vetülete az a *globalizálódó politikai és gazdasági* környezet, amely 1990 előtt kevéssé befolyásolta a magyar politikai elit gondolkodását, noha azért a késő Kádár-rendszerben megindult a Nyugat-Európáról való gondolkodás (lásd ehhez Csizmadia, 2001/b). A pártoknak kezdettől fogva figyelniük kell az alkalmazkodásnak erre az aspektusára, azaz arra, hogy mit gondolnak Nyugat-Európáról. A korai pártprogramok elemzése azt mutatja, hogy ebben a vonatkozásban is sokáig jellemző a programokra a bizonytalanság, a kétértelműség (Csizmadia, 1998/a). De a pártok változnak a *nemzetközi pártcsaládok* vonatkozásában is. A változás nagyjából három szakaszban zajlik le: az első szakaszban a pártok még csak „belpolitikai” szereplők, ha vannak is nemzetközi kötődéseik, ez nem testesül meg valamilyen pártcsaládhoz való csatlakozásban. A második szakaszban a korai ideológiai premisszáknak megfelelően a pártok elfoglalják helyüket vá-

lasztott nemzetközi szervezetükben. A harmadik szakaszban bekövetkezik az újraalkalmazkodás, már nem pusztán az ideológiai szempontoknak megfelelően, hanem a szervezeti és hatékonysági szempontokat is figyelembe véve. Magyarországon ilyen újraalkalmazkodásnak tekinthető, hogy a Fidesz 1999-ben átlépett az Európai Néppártba.

Mindezekén túl azért is érdemes felvillantani a pártok változásait, mert a sokszor „érthetetlen” és „logikátlan” változások hátterében a nemzetközi folyamatoknak, ösztönzőknek való megfelelés, a nemzetközi pártcsalád igényeinek hazai adaptálása áll. A különféle pártcsaládok és nemzetközi szervezetek programjai hazai recepciójának kutatása sürgető, de még nagy részben előttünk álló feladat. Jóval többet tudunk arról, hogy más nyugat-európai pártok hogyan viszonyulnak a nemzetközi politikához és az Európai Unió különféle intézményeihez (Tóth Csaba, 2004).

VÁLTOZÁS A TÖRTÉNELMI HAGYOMÁNYOK SZERINT

A pártok változásait erősen befolyásolja, hogy milyen a magyar társadalomnak a pártok történelmi szerepéről, konfliktuskezeléséről való képe. Ez a társadalmi (és politikusi) tudatban rögzült kép azért lényeges, mert amikor az elmúlt tizenöt évben a magyar parlamenti pártok látványosan megváltoztak, a politikára figyelő közönség (nem is beszélve az ellenfelekről) ezeket a változásokat sokszor „rossz” történelmi hagyományokkal hozta összefüggésbe. Ilyen értelemben gyakran hallhattunk (a jobboldal változása kapcsán) a Horthy-rendszer „felelevenedéséről”, illetve (a baloldal összefüggésében) a Kádár-rendszer „visszatéréséről”. A hagyományokat természetesen nem lehet kiiktatni a pártpolitikai versenyből, miként azt sem, hogy a politikát értelmezők a jelenkori versenyben a régmúlt feltámadását lássák. A történelmi hagyományok állandó jelenléte komoly kihívás a pártok számára. 1989–90-ben, amikor a Fidesz önmagát mint *sem nem* népi, *sem nem* urbánus pártként határozta meg, magára vonta ellenfelei részéről az antipolitikai párt bélyegét. Az 1990-es évek közepétől, amikor – feladván „semlegességét” – ideológiailag is igyekezett meghatározni magát, rögtön átkerült a „rossz” történelmi hagyományok folytatója besorolásba. Valamennyi párt számára fontos tehát, hogy a hagyományok teremtette kihívásokkal szemben stratégiát dolgozzon ki. Nyilvánvaló, hogy az a párt, amely a „múlt” pártjának minősül, nagyon nehezen tudja megteremteni saját innovációjának, megújulásának azokat a szociálpszichológiai ösztönzőit, amelyeket a „jelen” vagy a „jövő” pártjai könnyedén birtokolnak.

ALKALMAZKODÁS A TÁRSADALMI, GAZDASÁGI,
KULTURÁLIS KÖZEGHEZ

Láttuk, hogy a 70-es évek nyugati pártjai először szembesültek igazán a posztindusztriális társadalom kihívásával. Ez a kihívás azután tovább erősödött, és a 90-es években hatalomba segített olyan konfigurációkat (például Forza Italia), amelyek korábban nem kerülhettek volna kormányzó szerepbe. Magyarországon a pártok számára a rendszerváltás kezdetétől komoly kihívás a *társadalom*. A rendszerváltást sok elemző „lebegőnek”, az elit által dominálnak tekinti (lásd elsősorban Bihari, 1991). Más szerzők (mint a már idézett Tóka) a szavazói-választói bizonytalanságot emeli ki mint a demokrácia konszolidációjának egyik (ha nem a legnagyobb) gátját. Nyilvánvalóan nagy diszkrepancia van a szavazóknak a pártokról való folyamatosan romló véleménye és a pártok demokráciastabilizáló szerepe között (Enyedi, 1998, Enyedi, 2004). A pártok azonban nem pusztán csak követik a társadalmi elvárásokat. Nem csak passzívan alkalmazkodnak ahhoz, hanem maguk is *teremtik* a társadalmi elvárásokat (Enyedi, 2004: 21, Körösenyi: 2002: 73). A pártok tehát autonómiával bírnak annak eldöntésében, hogy a számukra rendkívül fontos polgári támogatást megszerezzék, ugyanakkor Enyedi azt emeli ki, hogy a polgári támogatás nem azonos a *pártos támogatással*, mert ez utóbbi „ambivalens viszonyban van a rendszer konszolidációjával” (Enyedi, 1998: 12).

IGAZODÁS AZ ELLENFELEK LÉPÉSEIHEZ

Az a fajta szemlélet, amely a pártok változásait, alkalmazkodását vizsgálja, természetesen nem hozhat komoly eredményeket, hiszen a pártok a változásuk érdekében megteendő lépéseket mindig az ellenfelek mozgásával való relációban végzik el. 1990-ben például az első szabadon választott koalíciót a pártprogramokban meglévő ideológiai hasonlóságok hozták össze (Kovács-Tóth, 1992: 109), s egy hasonló programokon alapuló ideológiai koalícióval szemben egy erős ellenideológiaiával rendelkező ellenzék körvonalazódott. Ez már viszonylag korán egy *klerikális-antiklerikális és egy nomenklatura* törésvonalat hozott létre (Körösenyi, 1996: 70). A továbbiakban azonban nem pusztán csak ideológiai, hanem szervezeti, személyi és kommunikációs síkon is megjelenik az ellenzéki kihívás. Azaz sokkal egyszerűbb a pártok helyzete a „hőskorban”, amikor egymás (nem kis részben a hagyományokban gyökerező) ideológiáival vannak elfoglalva, mint később, amikor az ellenfelek szervezeti struktúrájának megújulóképessége az adott pártot is állandó készenlétben tartja. Ugyanezt mondhatjuk el a személyi tényezőiről is: az a párt, amely csak ideológiailag és szervezetileg kész a változásra, de mondjuk a vezető személyiség kiválasztásában megújulásképtelen, könnyen találhatja magát versenyképtelen helyzetben.

BELSŐ IGAZODÁS

Éppen azért, mert nem csak követik a külső eseményeket, a nemzetközi trendeket vagy a társadalmi elvárásokat, hanem maguk is formálni kívánják azt, a pártoknak önmagukban is képesnek kell lenniük a változásra. A rövid távú választási ciklusoknak megvan az a sajátosságuk, hogy szinte „kódolják” a pártok számára az ellenzékbeli hatalomba kerülést. A választók jelentős részének változékony szavazói hajlandósága, a bizonytalan és távolmaradó szavazók az eddigi választások során – még akkor is, ha nem feltétlen volt kormányváltó hangulat – biztosították az ellenzék domináns pártjának választási győzelmét. Egyáltalán nem biztos azonban, hogy ez a trend hosszú ideig így marad, azaz a pártoknak stratégiával kell rendelkezniük arra az esetre is, amikor több ciklust töltenek majd kormányon vagy ellenzékben. Az ilyen stratégiát nem olvashatják ki ellenfeleik szerepléséből, az átmenet értékeléséből, a nemzetközi pártcsaládok programjaiból vagy éppen a történelemből. Erre a pártoknak olyan változási stratégiával kell rendelkezniük, amilyenekkel a nyugati pártok rendelkeztek az elmúlt évtizedekben.

A cselekvő pártok változásának szintjei

A pártok változására, alkalmazkodására leginkább ható hat tényező bemutatása után lássuk, hogy a pártok milyen dimenziókban változnak a leginkább. Az alábbiakban megkülönböztetünk egymástól szervezeti, ideológiai, vezetési és kommunikációs szinteket. Amikor a pártok alkalmazkodnak a sokszor komplexen jelentkező kihívásokhoz, elsősorban ezeken a területeken mozgósítják energiáikat.

A fent röviden jellemzett kihívásokat *determinánsoknak* tekintjük, amelyek abból fakadnak, hogy az 1990-et követő átalakulás egyfelől összesűritette a változások végrehajtására rendelkezésre álló időt (azaz a nyugat-európainál jóval kevesebb esélyt adott a változások elmélyítésére), másfelől pedig rövid távú ciklusokat hozott létre. De már ezekben a determinánsokban is vannak *akarati* tényezők. Anélkül, hogy a pártok és politikusaik ne akarnák, hogy a kiinduló helyzet megváltozzék, nem következnenek be változások. A változások logikáját tehát a determinánsok és az akarati tényezők együttesen hozzák létre. Frank L. Wilson joggal jegyzi meg, hogy a változásokban van még egy harmadik elem is (a determinánsok és az akaratok mellett), ez pedig a *manipulativitás* (Wilson, 1994: 281). Azaz hiába erősek a külső meghatározók, ha egy adott párt ezekre nem akar tudatosan (esetleg a manipulálási technikákat is felhasználva) reflektálni. Az alcímben szereplő „cselekvő” kifejezés tehát ellentettjére: a „befogadó”, a „követő” pártra utal.

A magyar pártok természetesen nem egyformán változnak és nem egyformán cselekszenek. Ebben az egyszerű megállapításban azonban a politikatudománynak az a felismerése fejeződik ki, hogy egy adott korszakban többféle párttípus él egymás mellett. Ha a pártok csak egy ideológiai skálán lennének elhelyezhetők, akkor joggal mondhatnánk, hogy elég, ha az ideológiai dimenzióban történeteket vizsgáljuk. De a pártok többfélék, és többféle szinten is meg kell mérniük változó- és alkalmazkodóképességüket.

SZERVEZETI ADAPTÁCIÓ

A hazai pártok életében az egyik lényeges dimenzió, hogy szervezeti struktúrájukat miképpen teszik működő- és versenyképpessé. A szervezeti változások az elmúlt tizenöt évben több lépcsőben történtek meg, s ha végignézzük a parlamenti pártok mezőnyén, azt látjuk, hogy szervezeti értelemben nagyon különböznek egymástól. A rendszerváltás utáni korszakban sokáig az MSZP tűnt a „szervezett, társadalmilag beágyazott párt” prototípusának, s sokáig az MSZP által működtetett szervezeti struktúra számított etalonnak. Fentebbi elemzéseinkben láttuk azonban, hogy az erős szervezeti struktúra (mint hagyomány) egyben erős kötöttséget, rugalmatlanságot, adott esetben változásképtelenséget is jelent. Az erős szervezeti behálózottság csak addig versenyelőny, amíg az ellenfelek más, rugalmasabb alkalmazkodási formákat nem találnak a maguk számára. A Gunther és Diamond által azonosított *mozgalmi párt* (lásd fent) valójában mint a szervezetiileg kötött és nehézkes párttípus elmentéje, illetve az erős szervezetrendszerű párt vetélytársa is megjelenhet, amely a hiányzó szervezeti erőforrásokat a mobilizálással kívánja helyettesíteni.

A Fidesz volt már rétegpárt, választási párt, s most mozgalmi pártnak tekinthető leginkább, de egy tekintetben a változásai ellenére sem módosult alapvetően: továbbra sincsenek szervezetiileg erősen beépült, hierarchikus struktúrái és olyan érdekcsoportjai, amelyeknek alkumechanizmusai megelőznék a döntéshozatalt. A Fidesz inkább – a mozgalmiságon túlmenően – a *szatellit szervezetek* kiépítésével reagált az MSZP szervezeti állandóságára és túlsúlyára, azaz nagyon lényegesnek, sőt meghatározónak tekintette a szervezeti kihívást. Ez azonban néhány kutató szerint (Mairt idézi Enyedi, 2004: 15) szemben áll az európai trendekkel. A társadalom „pártosítása” persze valóban vitatható, és ennek kapcsán valóban felvethető az a kérdés, hogy vajon az MSZP felől érkező „szervezeti kihívásra” mennyiben sikerült a Fidesznek olyan választ adni, ami inkább a demokrácia stabilizálásához, semmint destabilizálásához járul hozzá. Vannak kutatók (Ilonszki, 2002: 110, Bozóki, 2002: 10), akik úgy vélik, hogy a Fidesz által adott „válasz” inkább a dekonszoli-

dációt, semmint a konszolidációt erősíti. Tóka (láttuk) közvetve a Fidesz stratégiájáról is úgy beszél (az értékalapú szavazással kapcsolatban), mint ami pozitívan járul hozzá a demokrácia stabilizálásához (Tóka, 1998: 20).

Szervezeti értelemben plurális pártszerkezet alakult ki tehát a rendszerváltás utáni Magyarországon, s ebben az új szervezeti pluralizmusban a pártok (mint majd a következő fejezetben bővebben is bemutatjuk) nagyon erősen hatnak egymásra.

PROGRAMATIKUS-IDEOLÓGIAI ADAPTÁCIÓ

A hazai pártok versenyében egyre kisebb jelentősége van a hagyományos pártprogramoknak és egyre növekvő szerepre tesznek szert az értékelemek. A rendszerváltás időszakában még erős az ideológiai elemek jelentősége, bár láttuk, hogy a jobboldali-konzervatív ideológia eleve hátránnyal indul. Ellentétben a nyugati modellországokkal, a magyar rendszerváltás nyomán nem jön létre konzisztens bal-jobb tagolódás: 1990-ben nincs *gazdasági* bal-jobb (hiszen minden párt gazdaságpolitikája jobboldali), miközben van *politikai* bal-jobb. Mivel azonban a tagolódás nem konzisztens, inkább konzervatív-liberális, semmint bal-jobb tengely jön létre (Körösi, 1993/a: 107). A későbbiek során azonban a helyzet változik, hiszen a gazdasági bal-jobb tengely valamilyen formában mégis csak létrejön, ha nem is úgy, ahogyan azt várni lehetett volna: az MSZP inkább a piacképesebb társadalmi csoportok pártja lesz, s a Fidesz lesz az a párt, amely – különösen a 90-es évek végétől – egyre inkább a piacképtelenebb társadalmi csoportok szószólójaként lép fel.

A pártok tehát – gazdasági értelemben – újfajta tagoltsággelvező szerepben lépnek fel, azaz nem az eleve várható ideológiai irányzatoknak megfelelő jegyeket mutatják. Alkalmazkodnak egymáshoz is, s miközben az írott programok szerepe kétségkívül csökken, felértékelődnek az *értékbeli elemek*.

A pártok a 90-es évek második felétől már egy újfajta adaptációs kényszerben vannak: reagálniuk kell arra, hogy ellenfeleik új szervezeti erőforrásaik segítségével újfajta értékeket kínálnak választóiknak. Két ilyen értékbeli-ideológiai változást említhetünk: az egyik az értékalapú konzervativizmus (a jobboldalon), a másik a harmadik út (a baloldalon). Az előbbi gyökerei a 70-es évek angol neokonzervativizmusához nyúlnak vissza, amelyet például Mándi Tibor olyan horderejű kihívásnak tekint, amelyhez hasonló posszibilis ideológiai választ a baloldal az óta sem tudott adni (Mándi, 2000). Sőt úgy véli, hogy a harmadik út gondolatköre, politikai mondanivalója és legfőképpen a nevében folytatott gyakorlat az új jobboldal (neokonzervativizmus) konszolidációját jelenti (Mándi, 2000: 66). Mindenesetre a neokonzervativizmus valóban olyan fundamentumot jelent, amelyre az egész későbbi korszak – pozitívan vagy negatívan –

hivatkozik. A harmadikutas szociáldemokrácia programja már nem hagyományosan ideologikus, hanem elsősorban értékszintézis és politikai program (Bastow–Martin–Pels, 2002: 269–280).

A 90-es évek második felében tehát egy „hagyományos” jobboldal (amely addig az MDF volt) adaptálódik a neokonzervatív értékekhez, illetve egy „hagyományos” baloldal (az MSZP) igyekszik illeszkedni egy értékelvű harmadikutas szociáldemokrácia programjához. Egyik kihívás a másik nélkül nem jöhetett volna létre. Először a magyar jobboldalon kezdődött meg ez az értékbeli átrendeződés, ami feladta a leckét a hagyományos magyar baloldal számára is.

ADAPTÁCIÓ EGY ÚJFAJTA KORMÁNYZÁSHOZ

A magyar rendszerváltás alulpreferált és alulkutatott területe a kormányok működésének vizsgálata. Végigolvasva a magyar politikatudományi folyóiratokat és periodikákat (Politikatudományi Szemle, Századvég, Magyarország Politikai Évkönyve), megállapíthatjuk, hogy a kormányzati munka elemzése jócskán a rendszerváltást követően kezdődik csak el. Az intézményrendszer adaptációját, demokratikus átalakítását ugyan az elemzők is a demokrácia alapfeltételének tekintették, de egyben „természetesnek” is. Az, hogy a kormányzás egészen mást jelent a 90-es évek végén, mint a 90-es évek elején, csak a későbbiek során ismerték fel.

A kormányzásnak – mint önálló területnek – a vizsgálata nagyjából párhuzamosan kezdődött el az értékelvű politizálás új kereteinek kijelölésével. Ebben a folyamatban is a Fidesz tette meg a kezdő lépéseket, amikor – részben már kormányra kerülése előtt – kidolgozta a kormányzásra vonatkozó új elképzeléseit. Ezeket az új elképzeléseket fogalmazta meg elméleti igénytel Körösi András (Körösi, 2001), aki – összevetve a Blair- és az Orbán-kormányt – a kormányzás „prezidenzializálódásának” tételét állította fel. Körösi arra hivatkozott, hogy a kormányzás Nyugat-Európában is változáson ment keresztül, s ennek az a lényege, hogy a kabinet-, majd a miniszterelnöki kormányzás után Nyugat-Európában is új típus: az „elnöki” kormányzás jön létre.

Magyarország vonatkozásában Körösi úgy látta, hogy a Fidesz kormányzása a brit modell adaptálását jelenti, amely tézise azonban (különböző szempontokból) kritikát váltott ki (Enyedi, 2004, Csizmadia, 2001/c). E vita rekonstruálására itt most nincs mód, és témánk szempontjából nem is lényeges. Sokkal inkább lényeges az, hogy Magyarországon – Körösi tézisének szellemében – a *három* váltógazdálkodási ciklus *három* különböző kormányzati felfogáshoz kötődik. Körösi az Antall-kormányt kabinetkormánynak, a Horn-kormányt mi-

niszterelnöki kormánynak, az Orbán-kormányt „elnöki” kormánynak nevezte el (Körösi, 2001: 34), ezzel is bizonyítván, hogy a rövid ciklusok hihetetlen gyorsasággal eredményeznek drasztikus változásokat akár a kormányzás területén is. Az utána következő Medgyessy-, majd Gyurcsány-kormány e tekintetben nem tekinthető egységesnek, bár a leginkább mindketten az orbáni „elnöki” kormányzás modelljéhez álltak-állnak közelebb.

PERSZONÁLIS ADAPTÁCIÓ

Ahhoz, hogy ezek a rapid és tartalmilag is rendkívül lényeges változások bekövetkezhessenek, szükség volt a pártok újfajta személyzeti politikájára. Természetesen itt sem beszélhetünk egységes pártkarakterről. Azok a pártok, amelyek szervezetiileg kötöttebbek (s mint láttuk ilyen a Magyar Szocialista Párt), hajlamosabbak a szervezeti erőforrások kormányzati mobilizációjára is. Azaz az első szocialista kormány még erőteljesen „alkukormány” volt, érdekcsoportok akaratának kifejezője és tolmácsolója. A rugalmasabb szervezeti struktúra (mint amilyen a Fidesz) alkalmassá teszi az ilyen pártot, hogy többet bízjon az egyszemélyi felelős vezetőre. Általában is elmondhatjuk, hogy az európai jobboldalon uralkodó modell a „karizmatikus” vezető figurájának politikai felhasználása. A perszonális alkalmazkodás tehát lényegi eleme volt a erőforrás-csoportosításának. A párt nyilvánvalóan ellensúlyozni kívánta az MSZP szavazatszerező kapacitását, illetve annak két lényegi összetevőjét: a szervezeti struktúra erejét és a társadalmi beágyazottságot. Orbán Viktor személyének előtérbe állítása egyben kísérlet is volt arra, hogy a továbbiakra kijelöljék a perszonális síkon zajló politika kereteit, azaz feltételeket is támasszanak vetélytársukkal szemben. Orbánnal szemben a továbbiakban csak egy olyan baloldali politikus vehette fel sikerral a küzdelmet, aki már nem volt a „hagyományos” (értsd: a perszonális politikai előtti) korszak szülötte.

KOMMUNIKÁCIÓS ADAPTÁCIÓ

Valamennyi területen nagy jelentőségű az akarat tényezők szerepe (hiszen a politikai verseny mindig arról is szól, hogy egy politikai erő hogyan tudja érvényesíteni, az ellenfélre kényszeríteni akaratát), de talán itt a legerősebb. Az ugyanis, hogy a politikai versenyben a pártoknak nagyon rövid idő alatt kell megtanulniuk a „kommunikatív” politika legfontosabb alapismerteit, az nem volt természetes 1990-ben, a program- és ideológiaalkotás korában. A kommunikációs alkalmazkodás azal párhuzamosan vált egyre fontosabbá, amikor kiderült, hogy a választók nem igazán fogékonyak az írott programokra. A pártok ka-

raktere azzal együtt alakult át, ahogyan képesek voltak eljutni erre a felfedezésre. A kommunikációs alkalmazkodóképesség két területen mutatható ki igazán, s mindkét területen beszélhetünk a már említett manipulatív tendenciákról. Az egyik terület a *politikai botrányok világa*. A botrányok (hívja fel rá a figyelmünket John Thompson – Thompson, 2003) száma valójában nem igazán változik az idők során, annál inkább változik az a közeg, amelyben a botrányokról beszélnek. Thompson remek tanulmányban mutatja ki, hogy a botrányokról való *egyre több beszéd* a politikusi hitelesség kérdésével függ össze, aminek különféle aspektusai vannak. A botrányok akkor és azért robbannak ki, mert a hitelesség mint követelmény mindig megerősödik egy demokratikus politikában (egy diktatúra után különösen), másrészt a „hiteles politikus” jóval inkább megfogható és szubjektív szempontból vizsgálható téma, mint az egyre inkább professzionalizálódó és átláthatatlanabbá váló szakpolitika. A pártok tehát nem „véletlenül” fordultak ehhez a témához, és nem is a botrányok száma növekedett meg hirtelen, hanem mert észrevették, hogy az alkalmazkodásnak fontos aspektusa, ha ellenfeleikről terhelő adatokat hoznak a nyilvánosságra. Ez persze olykor (nem is ritkán) kontraproduktív, de alapvetően a botránypolitika a demokratikus politika hatékony segítője.

A kommunikációs alkalmazkodóképesség másik területe a pártok *napirendformáló* szerepe. Természetesen a pártok „ön-tudatlanul” is formálják a napirendet, de a versenynek egészen új korszakát hozza el, amikor tudatosan, sőt olykor manipulációs szándékkal is formálni kezdik azt. Török Gábor 1999-ben publikált először a politikai agenda formálásáról (Török, 2000), s a kimutatta, hogy a pártok nagyon is komolyan és hatékonyan végzik ezt a tevékenységet. (Más kérdés, hogy nem mind-egyiknek sikerül egyformán sikeresen a napirendformálás.) A napirend formálása azért is döntő *kommunikációs* (s nem is elsősorban tartalmi) kérdés, mert a szélesebb közönség a napirendre kerülő témákon keresztül szerez tudomást egy adott párt véleményéről. Ha nem sikerül feljutni a napirendre az olyan hátrány, amit más eszközökkel nem nagyon sikerül ellensúlyozni.

Ezen az öt változáson többé-kevésbé valamennyi releváns párt végigment, természetesen nem egyforma mértékben. Voltak pártok, amelyek inkább a szervezeti szinten, mások a kormányzásban vagy a kommunikációban adaptálódtak jobban. Az elemzésből azt a következtetést kell levonnunk, hogy az alkalmazkodás *komplex folyamat*, azoknak a pártoknak van esélyük, hogy hozzájáruljanak a politikai keretek általuk is kívánatosnak tartott változtatásához, amelyek képesek maguk is kezdeményezők (nem pedig befogadóak) lenni, valamint amelyek több (vagy akár az összes) alkalmazkodási szinten hatékony, jó teljesítményt nyújtanak. Azok a pártok (mint a magyar parlamenti

pártok példája is mutatja), amelyek nem tudtak eléggé cselekvőek, kezdeményezőek lenni, továbbá amelyek csak egy-két kisebb horderejű változásra voltak képesek, áldozatául estek a pártrendszer koncentrációjának. Ez a koncentráció végeredményben azoknak a pártoknak kedvez, amelyek a leghatékonyabban tudják megválaszolni a pártrendszer és a demokrácia előtt álló kérdéseket.

A MAGYAR PÁRTOK VÁLTOZÁSI DINAMIKÁJA 1990 ÉS 2004 KÖZÖTT

Természetesen a pártok nem egyforma időben, nem egyforma kihívásokra válaszolnak és nem egyforma a változások mélysége és sebessége sem. Ha vannak is (mint az előző részekben láttuk) úgynevezett általános kihívások, továbbá, ha vannak is úgynevezett általános területei a változásoknak, mégsem gondolhatjuk, hogy ezek „kötelező érvénnyel” befolyásolják a pártok alkalmazkodásának dinamikáját. Azt viszont gondolhatjuk, hogy a pártok aszerint igenis leírhatók és megkülönböztethetők egymástól, hogy a sok, egymással is bonyolult kölcsönhatásban lévő kihívás közül melyekre „válaszolnak”, illetve hogy „válaszaik” mely területeken a legeggyértelműbbek és a legkarakteresebbek.

A továbbbaikban először is igyekszem megragadni a legfontosabb „változási helyzeteket” és jellemezni őket. Utána értékelem a magyar pártok változási „kapacitását” és következtetéseket vonok le a pártok egymáshoz való viszonyát illetően. Végül pedig a pártok változási teljesítményének és a pártrendszer változásának az összefüggéseit boncolgatom.

Az alkalmazkodóképesség specifikus esetei a pártversenyben

A VÁLTOZÁSFOGALOM SPECIFIKÁLÁSA

A pártverseny vizsgálatában gyakran találkozhatunk olyasféle értékelő szempontokkal, melyek szerint az egyik párt átalakulása, változása „jó” (mert hasznos a „demokrácia” számára), a másik párt átalakulása ellenben „rossz” (mert káros a „demokrácia” számára). A magyar politikai közélet változásai közül általában – most csak egy esetet felidézve – „rossz” minősítést kapott a Fidesz 1994 után elkezdődő változása: sokan foglaltak állást úgy, hogy ez a változás (nevezzük ezt a liberálisból a konzervatív pólusra való átkerülésnek) destabilizálta a demokráciát. A kritériumok – a „jó” és a „rossz” változás megállapítására – sokszor ízlésbeliek. Ízléskritériumok és politikai preferenciák mentén azonban keveset tudunk meg a pártok változásairól, a változások eredetéről, okairól, jellegéről és a demokrácia egé-

szére gyakorolt szerepéről. Márpedig bennünket ezek az összefüggések izgatnak.

Amikor a pártok versenyéről beszélünk, először is meg kell próbálnunk egzaktabbá tenni a változás fogalmát. Nyilvánvaló, hogy változás és változás között különbséget kell tennünk. A változásoknak is van hierarchiája, vannak nagyobb és kisebb horderejű változások. Kisebb jelentőségű változásnak tekinthetjük azt, ha egy párt vezetője két egymást követő nyilatkozatában ellentmondásba kerül önmagával, vagy azt, ha egy párt programja látványosan más elemeket tartalmaz rövid időhatáron belül. Az sem kardinális kérdés, ha egy adott párt különböző vezető személyiségei egymáshoz képest esetleg mást mondanak, vagy más hangsúlyokkal mondják azt, amit mondanak. Ilyen típusú változásból rengeteget regisztrálhatunk a pártok életében, de az ilyen változások gyakorisága és szerteágazó volta megakadályozná, hogy pontosabb, egzaktabb megállapításokat tegyünk a változások természetével kapcsolatban. Ezeket a változásokat *eseti* vagy *alkalmi* változásoknak tekinthetjük és elemzésüktől eltekintünk.

Sokkal fontosabbak az ún. *törvényszerű* változások, amelyek trend- vagy tendenciajellegűek. Törvényszerű változásokon azokat a változásokat értem, amelyeken keresztül a pártok strukturálisan alkalmazkodnak a politikai rövid ciklus kihívásaihoz. Ez a strukturális alkalmazkodás többet jelent eseti és alkalmi változásoknál: ez elsősorban *szerp- vagy pozícióváltásokat* jelent. A szerep- és pozícióváltások segítségével a pártok folyamatosan számot adnak arról, hogy a felhalmozott szervezeti, ideológiai-programatikus, személyi és kommunikációs erőforrásokkal hogyan gazdálkodnak, mennyire élnek együtt a politikai rendszer egészével s milyen képességekkel rendelkeznek a verseny szerkezetének befolyásolására, illetve a politikai rendszer egészének formálására.

Bizonyos pártok – s ezek állnak a tengely egyik oldalán – nagyon kis változóképeséget mutatnak, „mindig ugyanolyanok”. Ezek a pártok „következetesnek” mondhatják magukat, de következetességük akár odáig terjedhet, amikor – változóképtelenségük miatt – le kell mondaniuk arról a lehetőségről, hogy komolyabb hatást gyakoroljanak a pártverseny alakulására. Más pártok nagyon is rugalmasak, flexibilisek, velük kapcsolatban pedig sokszor az „elvi inkoherencia” szempontja mérülhet fel. Természetesen egy párt gyakori változásai nem elveinek gyengeségét jelzik. A pártok működésének az elvekre való leszűkítése súlyos félreértés; az elvek változása sokszor maga is kísérőjelensége egy átfogóbb szerep- és pozícióváltási stratégiának, amelyből – mint látni fogjuk – számos lehetséges a pártok életében.

A szerepváltások sorában az alábbiakban a következő fontosabb eseteket különböztethetjük meg: 1. pártosodás; 2. domi-

náns párttá válás; 3. kormányzás, kormányképesség, kezdeményezés; 4. ideológiai pólusváltás; 5. koalíción belüli dominanciatörekvés; 6. párton belüli erőátrendezés; 7. párttípusváltás.

PÁRTOSODÁS

A változás első esete természetes módon érintett valamennyi magyar rendszerváltó pártot: értelmiségiek laza csoportjaiból kellett pártokat alakítani. Ágh Attila szerint (Ágh, 1992: 128–129) a pártosodási folyamat gyorsan zajlott le, de különböző szakaszokat foglal magában: előpártok létrejötte, tudatos párttá szerveződés, parlamentesedés, tájékozódás a szervezett érdekcsoportok felé. Ugyancsak ő fogalmazza meg a magyar pártosodásnak azt az érdekes sajátosságát, hogy catch-all pártok, nem nyugati típusú *néppártok* jöttek létre (uo.: 131). Ez lényegbevágó megjegyzés, hiszen magában foglal egyszerre két megállapítást. Az egyik az, hogy a pártosodás szükségszerű folyamat volt, és a politizáló értelmiség természetesen helyesen döntött, amikor (a hatályos törvények szellemében) pártokat hozott létre. Ugyanakkor ezek a pártok még nem voltak, nem is lehettek ugyanolyanok, mint a nyugat-európai hagyományos nagy pártok. A szerepváltás lényege tehát itt az értelmiségi státus felcserélése a professzionális politikus státusával, ami azonban nem azt jelenti, hogy egynemű pártok jöttek volna létre.

További meghatározó elem, hogy a pártosodás a régi uralkodó rend ellenében jött létre, tehát – leegyszerűsítve – a késő állampárti diktatúra erőivel *szemben* jöttek létre az új demokratikus pártok. A pozícióváltás meghatározó eleme, hogy a diktatúra pólusáról leválnak a demokratikus erők és önálló politikai osztályt hoznak létre. E nélkül a változás nélkül minden további változás lehetetlen lett volna, ezért – minden ellentmondás ellenére – a pártosodás a magyar rendszerváltás legfontosabb kiinduló eleme.

DOMINÁNS PÁRTTÁ VÁLÁS (KIS PÁRTBÓL NAGY PÁRTTÁ VÁLÁS)

A változási folyamatban a pártok különböző stratégiákat alkalmaznak. Domináns párti szerepre kétféleképpen lehet törekedni: kormányoldalon és ellenzékben. Mielőtt azonban létrejönne a kormány–ellenzék „bipoláris kód”, egyáltalán tisztázni kell, hogy az új demokratikus táboron belül milyenek az erőviszonyok. Ez a dominanciaharc zajlott le Magyarországon 1989–90-ben, az első szabad választások előtt s lényegében ez folytatódott a szabad választások után is, amikor az SZDSZ (már ellenzéki pártként) valójában nem fogadta el a kialakult dominanciaviszonyokat (lásd ehhez Konrád–Szelényi, 1992).

Az első parlamenti ciklusra a végül is győztes Magyar Demokrata Fórumnak nem sikerült kellőképpen felkészülnie, ezért az MDF nem válhatott tartósan domináns párttá. Az MDF domináns párti helyzetben volt, amelyet azonban csak az 1990-es választási eredmény szentesített, nem pedig az, hogy a pártnak lettek volna erőforrásai a dominanciaviszonyok megőrzésére. Az MDF példája azt mutatja, hogy egy domináns pártnak is kell változni, csak hogy az MDF nem tudott új társadalmi, gazdasági, kulturális tőkét kapcsolni magához (e tőkefajták politikai szerepéről lásd Ágh, 2001: 36). Az MDF-nek tehát nem sikerült a dominancia megőrzése, de két másik pártnak (az MSZP-nek, majd később a Fidesz-nek) igen.

Az MSZP alkalmazkodási folyamata 1991-ben (a Demokratikus Chartával) kezdődött, s a korai „mozgalmi politika” segítségével a domináns értelmiség pótlólagos erőforrásokkal látta el az MSZP-t. Másrészt az MSZP a pártpolitika síkján is erőteljesen megváltozott: szövetségi politikát épített ki az SZDSZ-szel s ezáltal ismét csak új erőforrásokhoz jutott. Harmadsorban a megváltozott társadalmi környezetből adódó kihívásokra is reagált, és meghirdette a rendszerváltás veszteségeit korrigáló társadalmi-gazdasági megegyezés programját. Olyan kérdésekre reagált tehát, amelyek nem egy kis ellenzéki, hanem egy majdani domináns kormánypárt programjai. Mindezzel a változással nem pusztán azt a szándékát jelezte, hogy az MDF helyére kíván lépni, de azt is, hogy az addig domináns ellenzékiinek számító SZDSZ (majd 1992-től Fidesz) helyére is.

Hasonlóan rugalmas stratégiaváltást láthatunk a Fidesz 1994 utáni politikájában. A Fideszt 1990 és 1994 között nem egy határozott dominanciatörekvés jellemzi, hanem azért lesz népszerű (nem nagy) párt, mert különbözik az akkori korszak domináns kormány- és ellenzéki pártjától. 1994 után a Fidesz esetében korszakos fordulat kezdődik: nem csupán népszerű párt kíván lenni, de nagy párt is és ehhez keresi a pótlólagos erőforrásokat. Ennek jegyében összehangolt szervezeti, ideológiai és személyi változási stratégiájával jelentkezik, s ezek eredményeképpen (1996 végétől) meg is szerzi a domináns ellenzéki pozíciót. Ahogyan az MSZP-nek is szüksége volt új erőforrásokra, hogy szerepet és pozíciót váltson, ugyanígy a Fidesz megújulása is azon múltott, hogy szert tegyen mozgósítható többleterőforrásokra (lásd a Fidesz szervezeti adaptációjához Csizmadia, 1998/b, Csizmadia, 2001/a: 47–51).

Akár az MSZP, akár a Fidesz példáját nézzük, közös elem bennük, hogy mindketten külső kihívások összefüggő rendszerével találkoztak s ezekhez *aktívan* viszonyultak. Míg az MSZP döntően egy mozgalmi-értelmiségi, addig a Fidesz egy újfajta szervezeti kapacitást tudott mozgósítani nagy párttá válása érdekében.

TÉMAMEGHATÁROZÁS KORMÁNYON

A magyar pártok tanulóképességét mutatja, hogy a 90-es évek közepére felismerték: nem elég kormányra kerülni, de a kormányképesség permanens kezdeményezőképességet is jelent. Az alkalmazkodóképesség tehát nem merülhet ki abban, hogy kis ellenzéki pártokból nagy kormánypártok lesznek, ezt a változást kormányon stabilizálni is kell. A változás lényeges eleme, hogy mennyire tanulóképes a kormányra kerülő domináns (volt ellenzéki) párt. Magyarországon a kormányzati témameghatározás és napirend-kijelölés az 1998–2002-es kormányzati periódusban kezdődött el, nem kis mértékben az előző kormány tapasztalatai feldolgozása lapján. A Horn-kormány változóképessége ugyanis nem terjedt ki a kormányzati cselekvőképesség feltételeinek megteremtésére. A Horn-kormány (illetve meghatározó pártja) *programkormány* volt, amely döntően két területen volt változékép. Először is el tudta érni, hogy a domináns pozíciót megszerezze. Másrészt képes volt egy ideológiai-programbeli változtatásra. Számos összefüggés azonban kívül esett az 1994-ben kormányra kerülő baloldal látóhatárán: nem változott meg szervezeti, személyi és kommunikációs értelemben.

Mindezek a kihívások formálták döntően a Fidesz 1998 előtti választási felkészülését, majd pedig a Fidesz-kormány működését. A Fidesz-kormány időszakában kezdődött az ún. *permanens választási kampány* (lásd erről: Sárközy–Schleicher, 2003), illetve ebben az időszakban dolgozták ki a „kormányzati kommunikatív cselekvés” elméletét (Csizmadia, 2004/a). A kormányzati témameghatározás professzionalizálása látszólag a pártoktól távoli terület változását jelöli, valójában mégis komoly kapcsolatban van a pártokkal. A pártok a 90-es évek második felétől munkamegosztást alakítanak ki kormányukkal. A Fidesz erőforrásainak felhalmozása, a Fidesz körüli szellemi, infrastrukturális és szakértői kapacitás összpontosulása nélkül a Fidesz-dominálta kormánynak esélye sem lett volna arra, hogy egy újfajta kormányzati modellt valósítson meg, amelynek lényege a kezdeményezés permanens monopolizálása, illetve az ellenzéki kezdeményezések távol tartása a politikai napirendtől (Török, 2000, Tóth–Török, 2001).

IDEOLOGIAI PÓLUSVÁLTÁS

A magyar közéletben talán a legtöbb vitát kiváltó változás a Fidesz ideológiai pólusváltása volt 1994-et követően. A Fidesz 1988-tól 1994-ig egyértelműen liberális, alternatív és avantgard pártnak minősült, amely imázshoz hozzájárult az is, hogy a párt elsősorban a két korabeli nagy párttól távolságot tartva, nem világos ideológiai karaktervonásokkal határozta meg önmagát. Tanulságos a korai pártprogramok elemzőinek véleménye: az SZDSZ programja tartalmaz konzervatív elemeket, a Fideszé

nem (Kovács-Tóth, 1992: 111). Ugyancsak ők hívják fel a figyelmünket arra, hogy a két akkori liberális párt célrendszere (ötvenegy céltételezést vizsgálva) mindössze *hét* területen különbözik (uo.: 109).

A Fidesz ideológiai pólusváltása ilyen előzmények (de csak az előzmények ilyen megközelítése) alapján tekinthető megmagyarázhatatlannak. Hasznosabb az a megközelítés, ami abból indul ki, hogy az 1990-es választások után valamennyi párt centrista, ami „a gyermekkor naivitásának a jele s nem az érett felnőttkoré” (Agh, 1992: 132). Láthattuk korábban, hogy a magyar pártok „átideologizálódása” fokozatosan történt s ezzel a folyamattal párhuzamosan tett szert jelentőségre a bal-jobb skála is (Körösenyi, 1993/a: 95).

Véleményem szerint a Fidesz egy kialakulatlan, még változásban lévő pártszisztémában töltött be centrista és liberális pozíciót. A választók azonban a Fidesznek nem csak egy tulajdonságát, a többi párttól e pozícióból adódó különbözését honorálta. Azaz a Fideszben nem elsősorban a liberalizmusa, sőt nem is annyira antikommunizmusa, mint inkább *antipolitikai* jellege fogta meg a választóközönséget, s ez biztosította a Fidesz népszerűségét 1992-ben és 1993 nagy részében. Másképpen fogalmazva: a Fidesz volt a legkevésbé kialakult párt; 1994-ig szervezeti, programbeli, személyi és kommunikációs értelemben egyértelműen antiprofessionálisnak volt minősíthető. A párt pólusváltása hangsúlyozottan nem pusztán *ideológiai* változás, hanem egy *komplex alkalmazkodás* szándékával megtett lépés.

Hozzá kell tenni azt is, hogy e változásnak volt még két magyarázata. Az egyik szintén a Fidesz „belügye”, nevezetesen „absztraktsága”: „A Fidesz – írja 1996-ban Tellér Gyula – a jelenlegi politikai erőter legabsztraktabb pártja. Sem masszív társadalmi csoportokhoz, sem ilyeneket létrehozni vagy megformálni akaró erőkhöz nem kötődik” (Tellér, 1996: 54). A másik figyelemreméltó megállapítása, hogy Tellér a Fidesz változását az SZDSZ-en belül 1994-ig létező két irányzat (a magyar társadalmat három-, illetve kétosztatúnak látók) konfliktusából vezeti le. Úgy véli, hogy 1990 és 1994 között az SZDSZ-ben az vált domináns véleménnyé, hogy mivel Magyarország kétosztatú (s ebből az egyiket képviseli az MDF-kormány), az első lehetséges alkalommal le kell váltani. A másik álláspont vallói háromosztatúnak (rendi, liberális, kádárista Magyarország) tekintették, és a kádári Magyarország visszatérését nagy hibának gondolták. Úgy vélte, a liberális pólust képviselő SZDSZ (azzal, hogy összefogott a kádárista Magyarországot képviselő MSZP-vel) *jobbra tolt* a Fideszt. Azaz Tellér szerint előbb történt az SZDSZ balra fordulása, s csak ennek következményeképpen történt meg a Fidesz ideológiai fordulata. Ráadásul fogalmazza meg végkövetkeztetését a szerző: a hármass osztatú erőter fenn-

maradása a *stabilitás* garanciája is volt, míg az erőter mester-séges kényszerítővé tétele a társadalmi konfliktusok kiélezését idézi elő (Tellér, 1996: 63).

E rövid idézetekből is látjuk, hogy egy adott párt változása (esetünkben a pólusváltás) sokféle összefüggésben tárgyalható, és komoly kihatása van a politikai erőter egészére. A Fidesz ideológiai váltása felfogható (mint ezt sokszor megfogalmazták) destabilizáló, de stabilizáló lépésként is. Mindenesetre azt kell hangsúlyozni, hogy e váltásban nagyon lényeges volt az *akaratlagos* mozzanat: a Fidesz erősebb társadalmi beágyazása, szervezeti átalakítása, professzionálisabbá tétele, személyi innovációja, illetve kormányképessége feltételeinek megteremtése.

KOALÍCIÓN BELÜLI ERŐÁTRENDÉZÉSI KÍSÉRLETEK

Számos változás történt a magyar pártok világában a koalíciós partnerek között (a koalíciókötések természetéről lásd: Shvetsova, 2002) Ez az átrendeződési szándék strukturálisan azzal a körülménnyel függ össze, hogy 1990-ben Magyarországon olyan sokpártrendszer jött létre, amely kezdetben kormány szinten és ellenzékben is egy domináns pártot és két szatellitpártot, később egy domináns és egy szatellitpártot foglalt magában. A domináns kormánypárti és ellenzéki párti szerepért – mint láttuk – kezdetben komoly küzdelem folyt és történtek is átrendeződések. 1998-re azonban a magyar pártrendszer nem pusztán koncentrálódott (Tóth Csaba, 2001), hanem kialakultak a domináns és a szatellitpártok is, amelyek feltehetőleg hosszú távon – a rövid távú ciklusoktól függetlenül – betöltik a magyar pártpolitikai erőteret.

A domináns és a szatellitpárti szerepek persze nem eleve adottak s nem örökérvényűek. 1996-ig például a Fidesz (hiába váltott pólust) nem számított domináns pártnak a jobboldalon. A Fidesz erőteljes offenzív szerepe rövid idő alatt átrendezte a jobboldali dominanciaviszonyokat (Orbán Viktor Torgyán Józsefet, az akkori legnagyobb ellenzéki párt, a Független Kisgazdapárt elnökét üttötte ki a potenciális miniszterelnök-jelölti székéből). A Fidesz újfajta szerepfelfogása azonban az FKGP-t is változtatásra készítette, és az FKGP megújulási szándékait nem értelmezhetnénk a dominanciaviszonyok figyelmen kívül hagyásával. 1996 és 2000 között az FKGP „alávetette” magát a Fidesznek, s ezt Torgyán József az „ország érdekeként” tüntette fel (Torgyán, 2000: 258). Ugyanakkor jelezniünk kell, hogy a Fideszsel kötött koalícióban a Kisgazdapártot is elérte a szatellitpártok örök problémája: a napirendformálásban jóval kisebb volt a szerepe, mint a Fidesznek és lényegében a teljes eljelentéktelenedés fenyegette. Ezért is kezdett a Kisgazdapárt olyan akciókba, amellyel a kialakult dominanciaviszonyok megváltoztatását szerette volna elérni, ám végeredményben a kis-

gazdapárti politikusok rendre vereséget szenvedtek, és 2001-ben Torgyán Józsefnek is fel kellett állnia miniszteri székéből.

A koalíciós viszonyok módosítására az MSZP–SZDSZ-kormányok idején is látunk példákat. 1996-ban, a Horn-kormány idején, a kisebbik koalíciós párt megakadályozta, hogy az MSZP „saját hatáskörben” döntést hozzon a Központi Nyomozó Hivatalról. 2002-ben az SZDSZ kis híján megbuktatta Medgyessy Péter hivatalban lévő miniszterelnököt, s 2004-ben minden változási szándékát arra koncentráltta, hogy a koalíciós együttműködés mechanizmusában a maga számára döntő pozíciót foglaljon el. A kisebbik koalíciós fél persze soha nem tud „teljes” győzelmet aratni, ugyanis a nagyobbik fél utólag – különféle módszerekkel – „megtorolhatja” a sérelmeket, de a szatellitpárt átmeneti időre komoly erőforrásokat szerezhet magának és tényleg – erején felül – befolyásolni képes a döntéshozatalt.

A szatellitpártok ugyanakkor rá is vannak utalva a koalíción belüli pozícióharcra, lévén szavazatszerző képességük korlátozott. Akár az SZDSZ, akár az MDF példáját nézzük (ez utóbbi ráadásul jelenleg nem is tekinthető szatellitpártnak, hiszen a Fidesszel nincs szoros szövetségi rendszerben), ezeknek a pártoknak nem az önálló szereplés és az önálló politikai akciók szervezése biztosít többleterőforrásokat, hanem a domináns pártokkal való viaskodásuk, az azoktól való önmegkülönböztetésük.

A magyar politikai mező elmúlt tizenöt éves tapasztalatai azt a belátást erősítik, hogy 1998-cal – legalábbis belátható időre – befejeződött a pártok két jól elhatárolható csoportjának (a domináns és a szatellitpártoknak) a kialakulási folyamata. A domináns pártok változásainak jellege alapvetően különbözik a szatellitpártokétól, a nagy pártoké a kis pártokétól. A kis pártok lényegében lemondtak arról, hogy akár csak középpártok is legyenek. A kis pártok eleve behatárolt változásokat terveznek, ami részben ellentétben áll az európai tendenciákkal, ahol komoly, több irányban nyitott középpártok léteznek (Tóth Csaba, 2001: 96).

PÁRTON BELÜLI ERŐFORRÁS-MOBILIZÁCIÓ

A pártok belülről is tagoltak. Erőcsoportokból tevődnek össze, s ezek között az erőcsoportok között olykor fellángolnak a harcok. Ezekről a belső küzdelmekről kevés az empirikus tapasztalatunk. A nemzetközi pártirodalomban ezzel szemben régóta folyik a pártokon belüli hálózatok, koalíciók, informális és formális struktúrák kutatása. Láttuk, hogy Carlos Hunneus szerint például Helmut Kohl kiemelkedése is azoknak az informális kapcsolati hálóknak volt köszönhető, amelyeket a kancellári kinevezése előtti évtizedben kiépített. A Kay Lawson által szerkesztett kötetben számos dolgozat foglalkozik az egyes országok egyes pártjainak belső, sok esetben informális viszonyaival

(Morris, 1994, Appleton, 1994). Általában is növekszik (s nem csak negatív következtetéseiben) az informális szereplők és intézmények irodalma Blom–Hansen, 1997, Lauth, 2000). Nem közvetlenül, de azért ugyanide tartozik a politikusoknak az a hajlandósága és törekvése, hogy általában is nem „kötött”, hanem informális partnerszereplőket keresnek maguknak a döntéshozatali folyamatban (van Thiel, 2004).

Tudomásul kell tehát venni, hogy a magyar pártokon belül is léteznek a legkülönbébb hálózatok. Ezek leírása éppen csak elkezdődött. Általánosan ismert, hogy például az MSZP ilyen belső érdekcsoportok bonyolult hálózata, de ezeknek a belső struktúrájáról, a kapcsolati szálak jellegéről, dinamikájáról eléggé halványak az ismereteink (vö. Csizmadia, 2001/d). Holott a belső informális csoportok hozták például helyzetbe Medgyessy Pétert 2001-ben vagy Gyurcsány Ferencet 2004 nyarán. Sem az előbbi, sem az utóbbi változás nem magyarázható pusztán a párt hivatalos struktúráinak döntéseiből, épp ellenkezőleg: arról van szó, hogy főképpen azok a pártok, amelyekben nagyon megkövült belső formális struktúrák léteznek, igyekeznek a formális struktúrák rugalmatlanságát az informális struktúrák flexibilitásával kiegészíteni. Az MSZP esetében az informalitás szinte az egyetlen belső innovációs forrás, lévén a hagyományos és megbonthatatlannak tűnő struktúrák blokkolják egymás iniciatíváit és hatékonyságát.

Informális és hálózati tőkét persze valamennyi párt alkalmaz belső döntéseinek meghozatalában, de korántsem egyforma mértékben. A formális struktúrák „szentségében” hívó pártok – a tapasztalat azt mutatja – kevésbé versenyképesek, mint azok, amelyek képesek a formális és az informális megoldások kombinálására. Más kérdés persze, hogy a „hiteles politika” korában az informális és hálózati típusú összefonódások elégedetlenséget és ellenállást váltanak ki az ellenfelek és a közvélemény jelentős részéből. Ez a megfontolás maga is komolyan hozzájárul ahhoz, hogy a pártok mikor és milyen feltételek között élnek az informális hatalom eszközeivel.

PÁRTTÍPUSVÁLTÁS

A pártok vezetői elszánhatják magukat arra is, hogy egy adott pártszervezeti működési módot egy másikkal váltanak fel. Tekintve, hogy Magyarországon a pártok általában is kevésbé függenek a társadalmi csoportok véleményétől, a pártvezetők fantáziája sokszor látszólag szabadon szárnyalhat. Azonban fenti érveléseink szerint a fantázia korántsem annyira szabad, mint amennyire olykor kívülről tűnik. A pártok – többek között – azért szánhatják el magukat párttípusváltásra, mert a demokrácia konszolidációja szempontjából egy a korábbiaktól eltérő működési módot hatékonyabbnak tartanak.

Vegyük a *mozgalmi párt* példáját. A Gunther–Diamond-féle klasszifikációban fontos szerepet tölt be ez a párttípus, amely Magyarországon sokáig nem jelent meg. Ugyanakkor láttuk, hogy „kései” megjelenésének azért voltak előzményei. A korai pártosodás egyöntetű gyűjtőpárti alapozása után korán megjelentek a mozgalmi politizálás csírái. A Demokratikus Charta (Bozóki, 1997) a parlamenti politizálást szerette volna kiegészíteni az értelmiségi-mozgalmi politizálás nem parlamentáris eszközeivel. A magyar rendszerváltás egyébként is nyitva hagyta a *képviselési* és a *részvételi* politika egymáshoz való viszonyának kérdéskörét, s a participáció mibenlétét (a témához lásd Ulram, 2003, Howard, 2003). A 90-es évek elején a politikai stabilitás két fontos faktoraként a szavazók mérsékeltsége és a participáció relative alacsony szintje jön szóba (Körösi, 1993/b: 17).

A „mozgalmi párt” az ezredfordulón jön létre, erősen kötődve a 2002. évi választási eredményekhez, azaz a Fidesz választási vereségéhez. A választási vereséget ugyanis a pártban – többek között – a szervezeti struktúra hiányosságaiban, a párt korlátozott mobilizációs képességében vélték felfedezni. A mozgalmi párt természetesen nem csak szervezeti innováció, hanem ideológiai válaszkísérlet is, amelynek alapjai, forrásai még a 90-es évek közepére nyúlnak vissza. A Fidesz 1996-os programja fogalmazza meg először, hogy a párt nem a hagyományos értelemben vett pártként kíván működni (Fidesz: A polgári Magyarországért, 1996). A mozgalmi párttal a demokrácia *képviselési* eleméről a *részvételre* kerül a hangsúly, s ennek a változásnak nagy jelentősége van az ellenfelek alkalmazkodási folyamataira is. A mozgalmi párt megjelenése még érdekesebben veti fel azt a Katz és Mair által felvetett (és az írás első fejezetében tárgyalt) kérdést, hogy hányféle párttípus létezhet egymás mellett egy adott korban. A magyar közélet azt mutatja, hogy sokfajta, azaz messze nem mondhatjuk, hogy 2005-ben érvényes lenne a rendszerváltásnak az a kiinduló helyzete, miszerint valamennyi magyar párt gyűjtőpárt.

A pártok alkalmazkodási teljesítményének összefoglaló értékelése

Az előzőekben megpróbáltam felvázolni a pártok változási-al alkalmazkodási stratégiájának három dimenzióját: a pártok alkalmazkodására ható legfontosabb *kihívásokat*, az alkalmazkodás különféle *szintjeit*, illetve a változások különféle *eseteit*. Most azt nézem meg, hogy e három – egymással igen szoros kölcsönhatásban álló – dimenzió kapcsán hogyan értékelhetjük a magyar pártok változási kapacitását és alkalmazkodásának mélységét. Először meghatározom a „kombinált” kritériumokat, utá-

na igyekszem a magyar parlamenti pártokat tipologizálni, végül pedig a magyar pártok változási sajátosságai, a pártrendszer változásai és a demokratikus modell változásai között próbálok kapcsolatot teremteni.

KOMBINÁLT VÁLTOZÁSI KRITÉRIUMRENDSZER

A kombinált változási kritériumrendszer nem a fent elemzett három dimenzió egyszerű összeadásából jön létre. A magyar rendszerváltás parlamentbe kerülő releváns pártjai kezdettől szembetalálkoztak az őket folyamatos alkalmazkodásra készítő kihívásokkal (alkalmazkodás a demokratizálódáshoz, a nemzetközi környezethez, a történelmi múlthoz, a társadalmi-kulturális közeghez, a pártellenfelekhez és a sajátos belső pártkonfigurációhoz); alkalmazkodási folyamatuk különböző szinteken (szervezeti, ideológiai, kormányzástanulási, perszonális, kommunikációs) zajlott le; és az alkalmazkodás dinamikusan kiterjedt a pártosodás, a kis pártból nagygyá válás, a napirendformálás, az ideológiai váltás, a koalíción és a saját párton belül történő erőátrendeződés és a párttípusváltás eseteire is. Nem azok a „jól alkalmazkodó” pártok tehát, amelyek mindegyik területen észrevétetik magukat, mindegyikről gondolnak „valamit”, hanem azok, amelyek valamifajta koherens válasszal, stratégiával és a stratégia végrehajtásához és időnként módosításához szükséges hajtóerővel, erőforrásokkal rendelkeznek.

A koherencia azt jelenti, hogy egy párt képes arra, hogy a környezeti kihívásokat (vagy azok nagy részét) azonosítsa (lásd az alkalmazkodásra készítő kritériumok listáját), a felismert kihívások nyomán különféle szinteken strukturált választ adjon (lásd a szintek listáját), valamint arra is képes, hogy dinamikusan átformálja a rendelkezésre álló politikai közeget (lásd a változási dinamika listáját). A koherencia voltaképp a pártok talán legfontosabb tulajdonságára irányítja a figyelmünket, mégpedig arra, hogy dinamikus kölcsönhatásban állnak a rajtuk kívül létező környezettel. Az irodalom általában eljut ennek a kölcsönhatásnak a felismeréséig, de sokszor nem jut ennél tovább, holott éppen az az izgalmas – és megválaszolásra váró – kérdés, hogy a pártok hogyan képviselnek egy koherens (egyszerre környezetkövető és környezetformáló) programot.

Ha megnézzük a magyar pártosodás folyamatát, akkor azt látjuk, hogy a követés–formálás dimenzió jelentős mértékben magyarázza a bekövetkező változásokat. A követés–formálás dimenzióban nem mindegyik rendszerváltó parlamenti párt volt képes alkalmazkodni, azaz voltak pártok, amelyek viszonylag jól reagáltak a környezeti kihívásokra, de nem tudtak formálni a körülményeken. A formálást (mint a koherens alkalmazkodás alapelemét) azért is hangsúlyoznunk kell, mert a dolgozat elején is kifejtett módon Magyarországon a pártok – ellentétben a nyu-

gat-európai országok váltógazdálkodási hagyományaival – rövid távú váltógazdálkodási ciklusra tagolták a demokrácia első másfél évtizedét. A négyévenként kormányváltások kifejezetten szösztöztözték a pártok sűrű és komoly változásait, amely változások egyben az ellenfelek hatalomból való kikényszerítésének, illetve ellenzékben tartásának eszközeivé is váltak. A kombinált kritériumrendszerben azok a pártok minősülnek a legsikeresebbnek, amelyek a) meg tudták akadályozni, hogy ellenfelük megtörje a váltógazdálkodás rövid trendjét, b) képesek voltak arra, hogy ellenfeleiket követő magatartásra kényszerítsék, c) nem veszítettek el (sőt ha lehet, növelték) választói támogatásukat.

Mindent egybevéve szempontrendszerünk alapján a pártok három csoportja rajzolódik ki előttünk. Az első csoportba a *sokoldalúan alkalmazkodóképes* pártok tartoznak, amelyek képesek voltak arra, hogy a fenti értelemben véve komplexen teljesítsék a változások során részben rájuk rótt, részben pedig önkéntesen vállalt feladatokat. A második csoportba a *részlegesen alkalmazkodóképes* pártokat sorolhatjuk, amely csoport talán legfőbb jellemzője, hogy egy bizonyos határig képesek követni a változásokat, ott azonban megáll a tudományok, s kényszerűségből avagy innovatív kapacitás híján nem tudják megvalósítani a további szükséges változtatásokat. Végül a harmadik csoportba az *alkalmazkodásképtelen* pártok tartoznak, amelyek jöszereivel a demokratikus rendszer változásaiból és a pártverseny természetéből adódó egyetlen komoly kihívásra sem tudtak koherens választ adni.

ALKALMAZKODÁSKÉPES PÁRTOK

A magyar pártok közül a vezető kormányzó és a vezető ellenzéki pártot tekinthetjük sokoldalúan alkalmazkodás- és változásoképes pártoknak. Természetesen alkalmazkodásuk korántsem egyforma, sőt nagyon is eltérő mintázatú. Az MSZP a demokráciának inkább a képviseleti formáját preferálja, a Fidesz a demokráciának elsősorban a részvételi formáját. Az MSZP inkább a nemzetközi környezethez való passzívabb, míg a Fidesz az aktívabb formáit részesíti előnyben. Különbség van a két párt között a társadalmi-kulturális környezethez való viszonyban is: az MSZP inkább a modernizálódó, míg a Fidesz inkább a hagyományos társadalmi csoportokhoz köthető.

Ezek a különbségek azonban valójában másodlagosak ahhoz képest, hogy a magyar parlamentnek ez a két pártja az, amely az elmúlt tizenöt évben végrehajtotta a szervezeti, ideológiai, kormányzástechnikai, személyi és kommunikációs reformokat. De nem pusztán csak végrehajtotta (nem csak alkalmazkodott a másik lépéseihez), de bizonyos időszakokban, hosszabb vagy rövidebb időre lépéskényszerbe is volt képes hozni vetélytársát. Hasonlóságot mutat a két párt abban is, hogy mindkettőnek volt

élménye a kispárti státusszal kapcsolatban, ha részben nem is ugyanabban az időszakban. Mind az MSZP, mind pedig a Fidesz képes volt arra, hogy nagy párttá váljon, amihez azonban nem egyforma változásokon kellett keresztülmenniük.

Az MSZP programbeli újítással, a politikai verseny kétpólusúságának tematizálásával, illetve az értelmiségi-mozgalmi politikai támogatásával érte el, hogy 1994-re nem pusztán kormányképes alternatíva, de a legnagyobb szavazatmennyiséget birtokló párt is lett belőle. A Fidesz erre a „kihívásra” az identitáspolitikát (tehát nem hagyományos ideológia), a társadalom szélesebb rétegei felé való nyitást (tehát nem hagyományos osztálypolitika), a szervezetrendszer külső-intellektuális segítőkkel való megerősítése (tehát nem hagyományos szervezetpolitika), illetve a politika perszonalizálása (tehát nem kollektív pártmegjelenítés) eszközeivel válaszolt. Sőt a Fidesz ennél is tovább ment, amikor az egész kormányzási mechanizmust, kormányzati modellt megváltoztatta, s a képviselői kormányzást elmozdította az „elnöki” kormányzás irányába (lásd erről Körösi, 2001). Míg 1990 és 1994 között az MSZP dinamikáját a domináns párttá válás és az ideológiai megújulás adta, addig a Fidesz 1994 utáni teljesítményében már ennél átfogóbb tényezők is szerepet játszanak. Míg az MSZP-nek versenyben maradásához elegendő volt ennek a két tényezőnek az összehangolt-koherens alkalmazása, addig a Fidesz csak úgy tudott versenyben maradni (figyelembe véve a rövid ciklusok láncolatát), ha „absztrakt” pártból hirtelen társadalomkötött (de nem osztálykötött) párt lesz, ha kis pártból domináns ellenzéki párt lesz, ha ideológia helyett érték- és identitáspolitikába kezd, ha képessé válik a napirend monopolizálására, ha – mindennek a tetejébe – még pólust is vált. Az MSZP 1994-re „változásminimalizálással” is kormánytényezővé tudott válni, a Fidesz 1998-ra „változásmaximalizálással” tudott releváns versenytárs maradni.

1998 után aztán a már a „változásmaximalizált” Fidesz jelentette a normát az MSZP számára, s nem véletlen, hogy az MSZP átalakulása 1998 és 2002 között olyan mértékűvé vált, mint amilyené, hiszen itt már két domináns küzdött egymással, mindkettő rendelkezett a nemzetközi és a hazai külső környezet (Európa, EU, információs társadalom és vele párhuzamos szegénység, társadalmi egyenlőtlenségek) „letapogatására” alkalmas programmal és szakértői kapacitással. Az MSZP-nek mégis újabb komoly változásokat kellett tennie, elsősorban az informális hálózatok mozgósítása és a perszonalizált politika pártbeli „legalizálása” irányában.

A két párt „közös” változásai a *popularizált* politika irányába mutatnak, ami nem tévesztendő össze a *populáris* politikával (Csizmadia, 2004/b). A populáris politika erősen kötődik a 21. század kihívásaihoz és e kihívások megválaszolására az erős

nemzetközi támogatással rendelkező nagy pártok a legversenyképesebbek.

RÉSZLEGESEN ALKALMAZKODÓKÉPES PÁRTOK

A magyar parlamentben jelenleg helyet foglaló két kis (vagy más szóval: szatellit-) párt részleges alkalmazkodóképességről tett tanúbizonyságot az elmúlt másfél évtizedben. A két rendszerváltó nagy párt 1994-től kezdődően folyamatosan visszaszorult. Az MDF-et felmorzsolta az első kormányzati ciklus, s kormányzati bukásától kezdődően lényegében kispárti pozícióban van, választási eredménye az 5 százalék körüli tartományban mozog. Az SZDSZ 1994-ben még viszonylag jól szerepelt, de 1998-tól kezdődően egyértelműen kis pártnak tekinthető.

A kelet-közép-európai rendszerváltások domináns pártjai más országokban is visszaszorultak. A magyar példa inkább abból a szempontból kivétel, hogy ezek a pártok bennmaradtak a parlamentben. Részleges alkalmazkodóképességük egyik eleme éppen az, hogy sikerült megőrizniük viszonylagos önállóságot, törzsközönységük egy része kitarzott mellettük. Legfontosabb alkalmazkodási „fegyverük” a domináns párttal vagy koalíciós nagy párttal szembeni „zsarolási potenciáljuk”. Mivel sem az SZDSZ, sem az MDF nincs abban a helyzetben, hogy akár csak egy középpárti változási stratégiában gondolkodjon, változásai nagyon szűk sávban mozognak. Ez a szűk sáv jószerivel a koalíciós erőviszonyok *informális alakítása*, valamint ennek eszközeként a párton belüli bizonyos erőcsoportok *informális helyzetbe hozatala*. De az utóbbi időben határozottan megfigyelhetjük azt is, hogy egészen más az SZDSZ és az MSZP, mint az MDF és a Fidesz viszonya. Az SZDSZ is – az MDF-hez hasonlóan – önálló pártként, a maga liberális mivoltát hangsúlyozó szervezetként definiálja önmagát. Ugyanakkor az SZDSZ önállósága hangsúlyozottan *relatív*. Határhelyzetekben ez az önállóság határozottan a koalíció egészének javára válik és segíti a koalíciós működést (például a Medgyessy-válság idején), más esetekben azonban csak nagyon csekély mértékben érvényesül. Ezzel szemben az MDF a jobboldali póluson belül lényegében teljes önállósággal cselekszik, s változásai nem a *Fidesz*-hez való viszonyában, hanem önmagában érdekesek. Az MDF konzervativizmusa, a konzervatív szavazók megkötésének egyre határozottabb szándéka ugyanakkor a Fidesz politikai radikalizmusának csökkenését is eredményezte, ami azonban az MDF önállósága szempontjából nem biztos, hogy előny.

Összességében a két kis párt sem a témák meghatározásában, sem a dominánsá válásban, sem ideológiai vagy párttípusváltásban nem ért el látványos eredményeket. A magyar demokratikus pártverseny döntő jellegű formálását átengedik a két nagy pártnak.

ALKALMAZKODÁSKÉPTLEN PÁRTOK

Az alkalmazkodásképtelen pártok azok a pártok, amelyek vagy bent voltak a magyar parlamentben, de kiestek onnan, vagy nem is voltak bent, és nem tudnak bekerülni sem. Az alkalmazkodásképtelenség elsősorban az 1990–94-es első koalíció két pártjára (Kisgazdapárt, KDNP), illetve az 1998-as ciklusban parlamentbe kerülő MIEP-re vonatkozik, de ebbe a csoportba sorolhatjuk a legerősebb parlamentben kívüli pártot, a Munkáspártot is.

Az alkalmazkodásképtelen pártok szinte egyetlen kombinált kritériumnak sem tudnak eleget tenni. Nagyjából tudjuk, mit gondolnak a demokráciáról, a nemzetközi politikáról és intézményrendszeréről, a hagyományokról, a társadalmi-kulturális közegről, de meg kell állapítanunk, hogy ezeknek a pártoknak az a közös sajátosságuk, hogy sem szervezeti, sem ideológiai, sem kormányzástechnikai, sem perszonális és kommunikációs értelemben nem tudták a lépést tartani a többiekkel. E pártok legerősebb időszaka a rendszerváltás környékén volt, amikor nagy részben kialakulatlan a politikai paletta, s bizonyos ideológiai jelzők használata még inkább kerülendő volt. Ezek a pártok a későbbiekben – részben – áldozataivá váltak az első kormányzati ciklus negatív kimenetelének, részben pedig annak, hogy semmilyen értelemben nem tudták formálni a körülöttük lévő politikai valóságot. A MIEP ugyan egy időre a politikai radikalizmus letéteményesévé vált, s ennek akár demokráciakonzolidáló hatása is van (hiszen megköti a radikális választói közönséget, Enyedi, 1998), de ezen túlmenően a párt nem tudott hosszú távra ható, a pártot tartós politikai szereplővé tevő változásokon keresztül menni.

Azaz az alkalmazkodásképtelen pártok éppen arra nem voltak képesek, hogy koherensen modernizálják a rendszerváltás idején kialakult (és akkor rövid időre népszerű) szervezetüket, struktúrájukat. A változás akadályozója lényegében e pártok *történelmi* jellege volt (FKGP, KDNP). A történelmi keresztény és kisgazda szavazókat a jobboldali tanulási folyamat során a 90-es évek második felére megtanították arra, hogy érdekeiket nem csak történelmi pártok képviselhetik. A MIEP és a Munkáspárt (mint két nem történelmi párt) pedig ugyancsak nem tudott alkalmazkodni a jól, illetve részlegesen alkalmazkodó pártok által teremtett pártverseny kereteihez.

Az alkalmazkodásképtelen pártoknak még egy magyar társadalmi és kulturális jelenség hatásaival szembe kellett nézniük. Ez pedig az, hogy hiába ábrándul ki egyre többet ember Magyarországon a politikából, ettől nem növekszik a parlamenten kívüli alternatívák támogatása. Az 1990-es években számos párt szinte a semmiből, rövid idő alatt került be a nagypolitikai arénába (a Forza Italiáról lásd Seisselberg, 1996), Magyarországon azonban semmi ilyesmi nem következett be. Miközben sokan

érveltek úgy, hogy a parlamenti pártok nem fejezik ki a társadalom érdekeit, a pártpolitikai mezőny leszűkült, s csak a jól, illetve részlegesen alkalmazkodni képes pártokat tartotta meg. A pártrendszer koncentrációja valójában az alkalmazkodó pártok „kartelljének” koncentrációja. Befejezésül röviden a pártrendszer szemszögéből tekintjük át a pártok változásait.

A PÁRTOK VÁLTOZÁSAINAK HATÁSA A PÁRTRENDSZERRE

Többször idéztem már Tóth Csaba fontos tanulmányát a pártrendszer koncentrációjáról. „Annál koncentráltabb egy pártrendszer – mondja a szerző –, minél kevesebb párt birtokolja a szavazatok minél nagyobb hányadát” (Tóth Csaba, 2001:83). Tóth „megengedő” a tekintetben, hogy az elemzők eleget foglaloznak a pártok változásaival, kritikaként azonban felrója, hogy a pártok változásait vizsgáló munkákból nem olvasható ki „a pártrendszer átalakulásának iránya” (uo.: 81). Szerintem az első kérdésben téved, a másodikban ellenben igaza van. Téved abban, hogy az elemzők elegendő figyelmet szentelnének a pártok változásainak kutatására. A fenti dolgozattal azt igyekeztem bizonyítani, hogy nem fordítottak elegendő figyelmet. S éppen ebből a hiányosságból fakad, hogy a pártrendszer alakulásának jellegére vonatkozóan sincsenek mélyreható elemzések. A pártok dinamikájának bemutatása tehát nagyon szorosan összefügg a pártrendszer dinamikájának érzékeltetésével. Statikus párt-elemzésekből csakis statikus pártrendszer-elemzés következhet.

Mármost a pártok dinamikus változásaiból arra a következtetésre jutunk, hogy az alkalmazkodásképes pártok igen erőteljesen befolyásolják a pártrendszernek a rendszerváltáskor kialakult struktúráját. Ez a struktúra akkor sokpártrendszert jelentett, különféle történelmi beágyazottságú, múltú, szervezeti jellegű és ideológiájú pártokkal. A változások egyértelműen abba az irányba mutatnak, hogy az alkalmazkodásképes pártok ezt a helyzetet (amely a szavazói diffúzitás és dekoncentráció irányaiba mutat) leegyszerűsítsék, azaz a pártrendszer koncentrációja a mértékadó pártok akarattal segített tevékenységén nyugszik.

Itt azonban további kérdések merülhetnek fel. Mindenekelőtt az, hogy a leginkább változásképes pártok szándékain nyugvó *koncentráció* vajon egyet jelent-e a pártrendszer *konzolidációjával*. Mi van ugyanis akkor, ha két párt – Tóth Csaba szavával élve – úgy „szelektálódik” ki, úgy hozza létre a pártrendszer koncentrációját, hogy az valójában a demokrácia dekonzolidációjához vezet? Vagy mi van abban az esetben, ha a koncentrációt megvalósító felek egyikének és másikának nem egyforma a megítélése, azaz a közvélemény egy része az csak az egyiket, másik része csak a másikat tartja konszolidáló tényezőnek és viszont?

Ezek a kérdések a pártok *viselkedéséhez* vezetnek el bennünket. A konszolidáció fogalmát Enyedi úgy határozza meg, hogy az „a politikai viszonyok és konfliktusmegoldó folyamatok mintájának kikristályosodása... Egy politikai rendszer akkor tekinthető konszolidáltnak, amikor a politikai harcoknak behatárolható a kimenetele, amikor a főbb szereplők védettek a kapcsolataik egyensúlyát veszélyeztető törekvésekkel szemben, amikor a társadalmi konfliktusokat stabil intézmények csatornázzák” (Enyedi, 1998: 6). Enyedi – nagyon helyesen – hangsúlyozza, hogy egy induló rendszer az *alkalmazkodóképességen keresztül* juthat el a konszolidációig (uo.: 12), ugyanakkor talán kevesebb figyelmet fordít arra a kérdésre, hogy vajon a pártok *általános* viselkedésén túlmenően (amelyek a konszolidáció irányába mutatnak) milyen *specifikus* viselkedési formák vannak, amelyek éppen nehezíthetik a konszolidációs folyamatot.

Ami a pártok viselkedésének általános oldalát illeti, arról valóban elmondható, hogy a koncentrálódást és egyben blokkosodást (Tóth Csaba, 2001: 88) eredményező pártviselkedés konszolidált és kiszámítható viszonyokat teremt. A koncentrálódás révén létrejövő kvázi-kétpártrendszer (uo.: 90) képesnek látszik arra, hogy a szavazókat a korábbiakhoz képest jobban egyik vagy másik párthoz kösse, s ezáltal oldja a választási változékonyságot. A választói változékonyság – mint azt az első fejezetben láttuk – a kialakuló, kezdeti demokráciák sajátossága, szemben a stabil, beágyazódott demokráciákkal. Tehát a blokkosodás és koncentrálódás elvileg hasznos a pártrendszer egésze szempontjából.

Ugyanakkor viszont van egy ezt gyengítő tényező. Ez pedig az, hogy a blokkosodás, a koncentrálódás (vagy más aspektusban a Körösi által leírt kormányzati filozófiaváltás) rövid ciklusokban valósul meg s ezért instabil magatartás- és viselkedési formákat hozhat létre. Éppen azért, mert a pártok túlzottan ráutaltak a gyors változásra, olyanfajta viselkedésformákra tesznek szert, amelyek nem tudnak meggyökerezni, s amelyek a blokkosodás másik pólusán állandó – s szinte az alapkérdéséig eljutó – kritikákat váltanak ki. Voltaképp a politikai viselkedésnek azok a kölcsönösségen alapuló normái sérülhetnek (és sérülnek is) így, amelyek pedig az Enyedi által említett „konfliktusmegoldó mintázat” stabilitását jelenthetnék.

A magyar pártrendszer átalakulásában az tehát az érdekes tényező, hogy az alkalmazkodásképes (és részlegesen alkalmazkodásképes) pártok részéről erős az igény a pártrendszer egészének átalakítására, az átalakításra irányuló magatartási minták azonban erős elutasításra találnak az érintett vetélytársak részéről. Miközben tehát a pártok a *rendszer* konszolidálják, a *magatartásformákat* dekonszolidálják, azaz nem csillapítják, hanem kiélezik és sok esetben kezelhetetlenné teszik a konfliktusokat.

Ezt az ellentmondást gondolom a magyar pártok és a magyar pártrendszer egyik legérdekesebb vizsgálendő kihívásának. Mert miközben a pártok és ezáltal a pártrendszer igen jó hatásfokú alkalmazkodási potenciálról tesz tanúbizonyságot, sokkal gyengébb a teljesítmény abban a vonatkozásban, hogy a pártrendszer konszolidációját továbbvigye a *fejlett* demokrácia irányába. Az elmúlt másfél évtized ugyanis a demokrácia *kezdeti szakaszának* konszolidációjáról szólt s lényegében egy Európával csak felületesen érintkező magyar politikai rendszer és társadalom konszolidálását jelentette. Egy *érett* demokrácia (Ágh, 2001) konszolidálásához már az eddigieknél jóval nagyobb szükség lesz a pártok viselkedési formáinak, a pártverseny normáinak és szabályainak konszolidálására is.

Az a benyomásunk tehát, hogy a pártrendszer egyfelől stabil, másfelől azonban jelentős instabil energia is van benne, nem áll messze a tapasztalati valóságtól. A magyar pártok nagyon sokat tettek azért, hogy alkalmazkodjanak a rendszerváltás utáni kezdeti demokrácia kihívásaihoz és viszonylag keveset, hogy viselkedési normáikat is stabilizálják. Mindezekhez képest majdhogynem másodlagos, hogy Magyarországon is létrejött az a nagyon sokféle párttípust magában foglaló pártszerkezet, amelyről Gunther és Diamond olyan elevenen és megvilágítóan beszél.

KONKLÚZIÓ

A fenti dolgozatban a következő lényegesebb belátásokra jutotunk. 1. A nyugati típusú demokratikus többpártrendszerek és a magyar rendszerváltás utáni korszak többpártrendszere között lényegbevágó eltérések vannak. Az eltérés talán legfontosabb összetevője, hogy míg Nyugat-Európában többciklusú váltógazdálkodásban kristályosodtak ki a változóképeség politikai és magatartási normái, addig nálunk ezek rövid ciklusokhoz igazodóan jelennek meg. 2. A pártok változásai a rövid ciklusokon belül is „törvényszerűségeket” követnek, de ez természetesen nem homogén változási utakat és stratégiákat jelent. Valamennyi pártnak külső kihívások és változási kényszerek bonyolult szövevényével kell szembenéznie, de korántsem mindegyik képes arra, hogy ezek közül akár csak a többséggel szembenézzen és arra hatékony válaszokat adjon. 3. A pártok természetesen nem pusztán csak alkalmazkodnak a külső követelményekhez, hanem formálják is a környezetüket és vetélytársaikat. A fenti dolgozatban különféle szinteken és eseteken keresztül próbáltuk bemutatni a passzívabb alkalmazkodás és az aktívabb formálás példáit. 4. A pártok változásai soha nem öncélúak, hanem a változások szorosan összekapcsolódnak a pártrendszer egészének mozgásával. A pártrendszer átalakulása pedig igen szo-

rosan összefügg a magyar rendszerváltás talán legneuralgikusabb pontjával: a szavazói bizonytalansággal és változékonysággal. Ezért a pártok és a pártrendszer alkalmazkodásának egyik legfőbb hozadéka, hogy igyekszik megkötni a szavazókat, ezáltal közelebb terelve a magyar pártpolitikai rendszert a nyugat-európai mintákhoz. 5. A magyar pártok között megkülönböztetünk sokoldalú és részleges alkalmazkodásra képes, valamint alkalmazkodásképtelen pártokat. Közülük döntően az első kategóriába tartozó pártok akaratlagos tevékenységének eredménye a pártrendszer átalakulása. 6. A pártok és a pártrendszer átalakulása – hasonlóan a Katz–Mair-elméletben foglaltakhoz – ma is komoly kihatással van a demokrácia egész modelljére és működésére. Ugyanakkor nem gondolnám, hogy olyanféle demokratikus modellváltás jött volna létre, mint amiről Körösényi beszél (Körösényi, 2002) a vezérdemokrácia kapcsán. Sokkal inkább demokratikus *modellekről* beszélhetünk, amelyek közül csak az egyik modell az, amelyet a jobboldal alkalmazkodásképes pártja fejlesztett ki. Bár a baloldal is változtatott magatartásán a politika perszónifikálását illetően, de a baloldali demokráciamodell nem a vezérdemokrácia. Ez a „modellvita” ismét csak instabilitást visz a rendszerbe, és kereszttbe szeli a pártrendszer koncentrációjának folyamatát. 7. Végül megemlítjük, hogy a pártrendszer koncentrációja és konszolidációja mellett – magatartási oldalról – a magyar pártok és a pártrendszer az instabilitás és a további változóképesség jeleit is mutatja.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ágh Attila (1992): A pártok parlamentesedése Magyarországon (1989–1991). *Politikatudományi Szemle*, 1. 125–140.
- Ágh Attila (1997): A félidős konfliktusok éve. *Magyarország Politikai Évkönyve*, 20–37.
- Ágh 2001: A korai konszolidáció és az EU-alkalmazkodás Közép-Európában. *Politikatudományi Szemle*, 1–2. 25–44.
- Appleton, Andrew (1994): The Formal versus Informal Rules of French Political Parties. In: Kay Lawson ed.: *How Political Parties Work?* Praeger-Westpoint, Connecticut-London, 23–53.
- Bartolini, Stefano-Mair Peter (1990): *Identity, Competition and Electoral Availability: The Stabilisation of European Electorates 1885–1985*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bastow, Steve-Martin, James-Pels, Dick (2002): Introduction: Third Ways in Political Ideology. *Journal of Political Ideologies*. Special Issue: third ways ideologies, October, 269–280.
- Berman, Sheri (1997): The Life of Party. *Comparative Politics*. October, 101–122.
- Betz, Hans-Georg (1998): Introduction. In.: Betz-Immerfall 1998, 1–10.

- Betz-Immerfall eds.(1998): The New Politics of the Right. Neo-Populist Parties and Movements in Established Democracies. MacMilland, Basingstoke and London. 1–10.
- Bihari Mihály (1991): Rendszerváltás és hatalomváltás Magyarországon (1989–1990). Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve*, 33–47.
- Bihari Mihály (1997): Válságkezelés és mélyülő ellentmondások. Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve*, 38–45.
- Blom-Hansen, Jens (1997): A „New Institutional” Perspective on Policic Networks. *Public Administration*, 4. 669–693.
- Bozóki András (1997): Mozgalmi-értelmiségi politika a rendszerváltás után: a Demokratikus Charta. *Politikatudományi Szemle*, 1. 98–136.
- Bozóki András (2002): Politikai fordulat Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 1–2. 5–20.
- Csizmadia Ervin (1998): A magyar pártok külpolitikai elképzelései és Nyugat-kepe. Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.) *Magyarország Politikai Évkönyve*, 157–165.
- Csizmadia Ervin (1998/b): Pártok és agytrösztök. Think tank szervezetek Nyugat-Európában és Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 4. 5–28.
- Csizmadia Ervin (1999): A liberalizmus és a demokrácia felfogása a rendszerváltáskor és ma. In.: *Rendszerváltás és kommunikáció*. Szerk.: Sárközy Erika. *Osiris Kiadó–Erasmus Közéleti Kommunikációs Intézet*. 21–32.
- Csizmadia Ervin (2001/a): A pártok alkalmazkodóképessége és a pártverseny dinamikája. Nemzetközi és hazai példák. *Politikatudományi Szemle*, 4. 29–56.
- Csizmadia Ervin (2001/b): Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben. *Századvég Kiadó*.
- Csizmadia Ervin (2001/c): Blairizmus = orbánizmus? *Nem. Századvég*, ősz, 121–126.
- Csizmadia 2001/d: Parties and Political networks. *Central European Political Science Review*, ősz 140–151.
- Csizmadia Ervin (2004/a): A magyar kormányok politikai kommunikációja. 1990–2004. In: *Propaganda a mai médiában*. Szerk.: Csermely Ákos–Sükösd Miklós. *Média Hungária Könyvek* 5. 37–52.
- Csizmadia Ervin (2004/b): Populista vagy populáris? *Hetek*, március 12.
- Duverger, Maurice (1954): *Political Parties*. London: Methuen.
- Elgie, Robert (1995): Political Leadership in Liberal Democracies. *MacMillan Press*. Basingstoke and London.
- Enyedi Zsolt (1998): Pártrendszer és politikai konszolidáció. *Politikatudományi Szemle*, 3. 5–32.
- Enyedi Zsolt (2004): A voluntarizmus tere. A pártok szerepe a törésvonalak kialakulásában. *Századvég*, 3. 3–28.
- Fidesz (1996): A polgári Magyarorszáért. Kiadó nélkül.
- Fricz Tamás–Johancsik János (1997): Pártok és választópolgárok kapcsolattartása. Magyarország EU-csatlakozása és a nyugat-európai tapasztalatok. *Politikatudományi Szemle*, 4. sz. 59–88.
- Fricz Tamás (2002): Önkorlátozó és önfelértékelő pártrendszerek: a magyar pártrendszer önfelértékelő jellege és annak okai. In.: Bayer József (szerk.): *Politika és társadalom*. MTA Politikai Tudományok Intézete, 209–233.
- Gunther, Richard–Diamond, Larry (2003): Species of Political Parties. *Party Politics*, 2003. March, 167–200.
- Hirahita, Takesi (2000): A pártrendszer kialakulása és a választási illékonyaság Közép-Európában. *Politikatudományi Szemle*, 3–4. 75–96.
- Howard, Marc Morjé (2003): Free Not to Participate: Why Post-Communist Citizens Do not Join Voluntary Organizations? *Central European Political Science Review*, 4. 56–80.

- Hunneus, Carlos (1996): How to Build a Modern Party: Helmut Kohl's Leadership and the Transformation of CDU. *German Politics*, December, 432–459.
- Huntington, Samuel (1991): *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman-London. *University of Oklahoma Press*.
- Ignazi, Piero (1996): The Crisis of Parties and the Rise of New Political Parties. *Party Politics*. 549–566.
- Ilonszki Gabriella (2002): Az elnöki parlamentarizmus és a parlament. *Századvég*, 2. 109–132.
- Immerfall, Stefan (1998): The Neo-Populist Agenda. In: Betz-Immerfall eds.: *The New Politics of the Right*. MacMillan, Basingstoke and London. 249–262.
- Inglehart, Ronald (1977): The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics. *Princeton University Press*.
- Inglehart, Ronald (1981): Postmaterialism in an Environment of Insecurity. *American Political Science Review*, 75.
- Katz, Richard S. (2001): The Problem of Candidate Selection and Models of Party Democracy. *Party Politics*. May, 277–296.
- Katz, Richard S.–Mair, Peter (2001): A pártszervezet változó modelljei és a pártdemokrácia. *Politikatudományi Szemle*, 3. 131–156.
- Kéri László (1997): Örök ez a tánc... Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve*, 119–126.
- Kirchheimer, Otto (1966): The Transformation of the Western European Party Systems. In: Joseph LaPalombara and Myron Wiener eds.: *Political Parties and Political Development*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kitschelt, Herbert (1994): *The Transformation of European Social Democracy*. New York: Cambridge. *Cambridge University Press*.
- Kitschelt, Herbert (1996): *The Logics of Party Formation*. Ithaca, NY: *Cornell University Press*.
- Konrád György–Szelényi Iván (1992): Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban. *Politikatudományi Szemle*, 1. 9–28.
- Kovács Éva–Tóth István János (1992): Ki mit mondott 1990-ben? Választási pártprogramok tartalomelemzése. *Politikatudományi Szemle*, 1. 99–124.
- Körösenyi András (1993/a): Bal és jobb. Az európai és a magyar politikai paletta. *Politikatudományi Szemle*, 3. 94–114.
- Körösenyi András (1993/b): Kie a hatalom? A hatalom pluralitása Magyarországon, 1990–1992. *Politikatudományi Szemle*, 4. 5–20.
- Körösenyi András (1996): Nomenklatúra és vallás – törésvonalak és pártrendszer Magyarországon. *Századvég* 1. 67–94.
- Körösenyi András (2001): Parlamentáris vagy „elnöki” kormányzás? Az Orbán-kormány összehasonlító perspektívából. *Századvég*, tavasz, 3–38.
- Körösenyi András (2002): A vezérdemokrácia és az antik orátorok. Visszatérés az antik demokrácia politikafogalmához. In: *Demokrácia és politikatudományi a 21. században*. Szerk.: Szabó Máté. Rejtjel Kiadó. 54–78.
- LaPalombara, Joseph–Weiner, Myron (1966): The Origin and Development of Political Parties. In: Joseph LaPalombara and Myron Wiener eds.: *Political Parties and Political Development*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Lauth, Hans-Joachim (2000): Informal Institutions and Democracy. *Democratization*, 4. 21–50.
- Mair, Peter (1989): Continuity, Change and Vulnerability of Parties. *West European Politics*, October, 169–188.
- Mair, Peter (1996): What is Different About Postcommunist Party Systems? *Studies in Public Policy* 259. Glasgow: University of Strathclyde, Centre for Study of Public Policy.
- Mándi Tibor (2000): A „harmadik út” rövid tündöklése. *Századvég*, ősz. 27–68.
- Merkel, Wolfgang–Croissant, Aurel (2000): Formal Institutions and Informal

- Rules of Defensive Democracies. *Central European Political Science Review*. December, 31–48.
- Midgley, James (1996): A radikális jobboldal, a politika és a társadalom. In: *Az új jobboldal és a jóléti állam*. Válogatta és szerkesztette: Bulajos István és Nyilas Mihály. Hilscher Rezső szociálpolitikai Egyesület- ELTE Szociálpolitikai Tanszék, 206–230.
- Morris, David (1994): Factionalism in the Liberal Democratic Party of Japan. In: Kay Lawson ed: *How Political Parties Work?* Praeger-Westpoint, Connecticut-London, 133–150.
- Neumann, Sigmund (1956): Towards a Comparative Study of Political Parties. In: Sigmund Neumann ed.: *Modern Political Parties*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- O'Donnel, Guillermo (1994): Delegative Democracy. *Journal of Democracy*. January, 55–69.
- Oakeshott, Michael (2001): Politikai képzés. In: *Politikai racionalizmus*. Szerkesztette: Molnár Károly Attila. Új Mandátum Kiadó, 153–174.
- Rüb, Friedbert W. (1999): Az állami intézmények kiépülése a posztkommunisták demokráciákban. *Politikatudományi Szemle*, 3. 5–30.
- Sárközy Erika–Schleicher Nóra (szerk.) (2003): *Kampánykommunikáció*. Akadémiai Kiadó.
- Seisselberg, Jörg (1996): Conditions of Success and Political Problems of a „Media-Mediated Personality-Party”. The Case of Forza Italia. *West European Politics*. October. 715–743.
- Shvetsova, Olga (2002): Institutions and Coalition-Building in Post-Communist Transitions. In: *The Architecture of Democracy. Constitutional Design, Conflict Management and Democracy*. Andrew Reynolds ed. Oxford University Press.
- Smith, James, A. (1991): *The Idea Brokers. Think Tanks and the Rise of the New Policy Elite*. The Free Press New York.
- Stone, Diane (1991): Old Guard versus New Partisans: Think-Tanks in Transition. *Australian Journal of Political Science*, 2.
- Tellér Gyula (1996): A három rész-Magyarország. *Századvég*, nyár, 52–66.
- Thompson, John (2003): A politikai botrány. Hatalom és láthatóság a média korában. *Politikatudományi Szemle*, 2. 139–156.
- Tóka Gábor (1998): A pártpreferenciák stabilitásának meghatározói. *Századvég*, nyár. 3–26.
- Torgyán József (2000): Nem jó szerződésre, hanem jó társakra van szükségünk. A másfél éves koalíciós együttműködés tapasztalatai. Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve*, 254–268.
- Tóth Csaba (2001): A magyar pártrendszer fejlődésének fő iránya. *Politikatudományi Szemle*, 3. szám. 81–104.
- Tóth Csaba (2004): Pártpolitika. Nyugat-európai pártok EU-képe. Kézirat.
- Tóth Csaba–Török Gábor (2001): Politikai napirend, 2000: Az egyiknek sikerül, a másiknak nem. Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve*, 132–147.
- Török Gábor (2000): Politikai napirend, 1999. Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve*, 94–103.
- Ullram, Peter (2003): Participation and Political Culture in Central and Eastern Europe (1990–2000). *Central European Political Science Review*, 4. 35–55.
- Van Bienen, Ingrid (1999): Pártok az új demokráciákban. *Politikatudományi Szemle*, 3. 31–54.
- Van Thiel, Sandra (2004): Why Politicians Prefer Quasi-Autonomous Organizations. *Journal of Theoretical Politics*. April, 175–202.
- Wilson, Frank L. (1980): Sources of Party Transformation: The Case of France. In: Peter Merkel ed.: *Western European Party Systems*. New York: The Free Press.

- Wilson, Frank L (1994): The Sources of Party Change: The social Democratic Parties of Britain, France, Germany and Spain. In.: Kay Lawson ed.: *How Political Parties Work?* Praeger-Westpoint. Connecticut-London, 263–283.
- Wolinetz, Steven B. (1991): Party System Change: The Catch-all Thesis Revisited. *West European Politics*, 14. 113–128.
- Zhakaria, Fred (1998): Az antiliberális demokrácia kibontakozása. *Európai Szemle*, 3.